

The Gleaner

Vol 18 (1986)

Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής

Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά

doi: [10.12681/er.289](https://doi.org/10.12681/er.289)

To cite this article:

Μπουτζουβή-Μπανιά Α. (1986). Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής. *The Gleaner*, 18, 105-136. <https://doi.org/10.12681/er.289>

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1828-1833

Σκιαγράφηση τῆς κοινωνικῆς, πολιτισμικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς

Στις 18 Ἰανουαρίου 1823, τὸ Ναύπλιο ἀνακηρύχθηκε Διοικητικὸ κέντρο, καὶ αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ὁ πόλεμος συνεχιζόταν, ἡ συνθηκολόγηση τῶν Τούρκων, ποὺ κατέληξε στὴν ἀποχώρησή τους, τὸ εἶχε μετατρέψει σὲ ἀσφαλὲς καταφύγιο¹. Στοιχεῖα προσδιοριστικὰ τῆς οἰκιστικῆς του φυσιογνωμίας μᾶς προσφέρουν οἱ ξένοι ταξιδιωτὲς ποὺ τὸ ἐπισκέφθηκαν καὶ οἱ ἀπομνημονευματογράφοι τῆς ἐποχῆς. Οἱ περιγραφὲς ποὺ ἀκολουθοῦν περιορίζονται στὸ Ναύπλιο, χωρὶς ἀναφορὰ ἢ σύγκριση μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἑλληνικὲς πόλεις, οἱ ὁποῖες βρισκόνταν στὴν ἴδια ἢ σὲ χειρότερη κατάσταση, καὶ τὸ παρουσιάζουν σὰν μιὰ πόλη μὲ μέτρια κτίσματα, σοκάκια, χαλάσματα καὶ ρυπαρότητα. Τὸ 1823, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ λόρδου Byron, M. Schilizzi, περιγράφει τὸ Ναύπλιο² σὰν «μιὰ καταστραμένη πόλη. Ὅλα τὰ σπίτια εἶναι καμένα ἢ ἔρειπωμένα. Ἀδύνατον νὰ βρεῖς ἔστω καὶ ἓνα κατάλληλο γιὰ κατοικία. Τὰ δύο καλύτερα σπίτια τῆς πόλης, τοῦ Πετρόμπεη³ καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, δὲν ἔχουν οὔτε πόρτα οὔτε παράθυρο. Καταλαβαίνετε τώρα τί εἶναι τὰ ἄλλα». Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1824, ὁ ἄγγλος γιαντρός William Black συναντᾷ «παντοῦ τὰ σημάδια τοῦ πολυαίμακτου πολέμου, ρυπαροὶ δρόμοι, συχνὰ ἀποκλεισμένοι ἀπὸ ἐρείπια γκρεμισμένων σπιτιῶν καὶ ἀπορρίματα»⁴. Τὸ 1827 ὁ Ν. Δρα-

1. Μιχ. Λαμπρινίδης, *Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1898, σ. 446· Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ἡ Διοικητικὴ ὀργάνωσις κατὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν 1821-1827. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως*, Ἀθήνα 1966, σ. 247-249.

2. Har. Nicolson, *Byron. The last journey. April 1823-April 1824*, Λονδίνο 1924, σ. 160-161· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21*, τ. Γ': 1823-1824, Ἀθήνα 1981, σ. 88.

3. Ὁ Κόδριγκτον ποὺ ἐπισκέφθηκε αὐτὸ τὸ σπίτι στὰ 1827, γράφει: «ἡ ξύλινη κλίμαξ δι' ἧς ἀνέβην μόλις ὑπεβάσταζε τὸ βᾶρος μου, ἀλλ' οὔτε τὸ ἔδαφος ἦτο στερεώτερον. Ὁ θάλαμος ἔστειρεῖτο στέγης καὶ χελιδόνες ἐπέπτοντο μεταξὺ τῶν δοκῶν»· βλ. Νικ. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, τ. Α', Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1973, σ. 95.

4. Wil. Black, *Narrative of cruises in the Mediterranean in H.M.S. «Euryalus» and «Chanticleer» during the Greek War of Independence (1822-1826)*, Ἐδιμβούργο 1900, σ. 141· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *δ.π.*, τ. Γ', σ. 380.

γούμης επισημαίνει ότι το Ναύπλιο «πόλις ὄλως τουρκική τὰς μὲν ὁδοὺς εἶχε στενάς, ἀνωμάλους καὶ βορβορώδεις, τὰς δὲ οἰκίας ξυλοκτίστους, πολυθύρους, σεσαθρωμένας καὶ παντὶ ἀρρῦθμους»⁵. Τὸ 1833 τέλος, ὅταν φθάνει ὁ Ὅθωνας καὶ ἡ Ἀντιβασιλεία, παρὰ τὰ μέτρα πού ἐφάρμοσε ὁ Καποδίστριας, ἡ κατάσταση τοῦ Ναυπλίου δὲν ἔχει ἀλλάξει οὐσιαστικά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφή πού δίνει ὁ Maurer: «λιθόστρωμα ἢ πόλις δὲν εἶχε. Δρομάκια στενά, ἀπ' ὅπου ἀμάξι δὲν χωροῦσε νὰ περάσει. Ἡ κεντρικὴ πλατεία, ἢ πλατεία τῶν Πλατατιῶν, γεμάτη πέτρες καὶ χώματα ἀπὸ τὰ γκρεμισμένα σπίτια»... «Ἡ τάφος γύρω ἀπὸ τὰ τείχη εἶχε μεταβληθεῖ σ' ἓνα ἔλος μὲ ἀπαίσιες ἀναθυμιάσεις, κι ὡστόσο κατοικοῦσαν ἐκεῖ μέσα ἄνθρωποι μαζί μὲ γουρούνια»⁶. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Ἄγγλου κληρικοῦ Waddington, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα τὸ 1823-24⁷. Αὐτὸς ἀποφεύγοντας τὶς ἐπιμέρους περιγραφές, ἐπισημαίνει τὰ πλεονεκτήματα ἐκεῖνα πού θὰ ἐπέτρεπαν τὴν οἰκιστικὴ βελτίωση τῆς πόλεως. Κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ Ναύπλιο ἦταν α) ἡ πιὸ καλοχτισμένη πόλη τῆς Ἑλλάδας, δεδομένου ὅτι κατοικήθηκε ἀποκλειστικά ἀπὸ Τούρκους καὶ β) εἶχε ὑποστῆ τὶς λιγότερες καταστροφές ἀπὸ τὸν πόλεμο, διατηρώντας τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς σὲ καλὴν κατάσταση. Βέβαια τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ εἶναι σχετικὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν κατάσταση τῶν ὑπόλοιπων ἑλληνικῶν πόλεων, πρὸς τὶς ὁποῖες συγκρινόμενο τὸ Ναύπλιο, εἶχε τὶς προϋποθέσεις νὰ ἀναπτυχθεῖ.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού οἱ παραπάνω προϋποθέσεις δὲν ἀξιοποιοῦνται εἶναι καὶ ὁ μαζικὸς ἐποικισμὸς τοῦ 1823, ὅταν τὸ χῶρο του

5. Νικ. Δραγούμης, *δ.π.*, σ. 95.

6. G. L. Maurer, *Das griechische Volk* (Χαϊδελβέργη 1835), μετάφρ. Ὁλγας Ρομπάκη, τ. Β', Ἀθήνα 1976, σ. 411. Γεγονὸς εἶναι ὅτι εἶχαν γίνεи προσπάθειες βελτίωσης τῶν συνθηκῶν διαμονῆς, ὅπως δείχνουν οἱ ἀκόλουθες περιγραφές: κατὰ τὸν Ἐϋδεκ, στὴν ἀναφορά του τῆς 3ης Ἰουλίου πρὸς τὸν Καποδίστρια (βλ. Μιχ. Λαμπρυνίδης, *δ.π.*, σ. 517-523) «ἡ αὔξησις τῆς καθαριότητος, ἢ πλάτυνσις τῶν δρόμων, κρημνιζομένων τῶν παραπετασμάτων, τὰ ὁποῖα τοὺς ἔφραζον, καὶ ἢ κατεδάφισις πολλῶν καλυβῶν, τῶν ὁποίων ἡ ρυπαρότης ἐμόλυνε τὸν ἀέρα»... «ταῦτα πάντα, λέγω, ἀποκατέστησαν ὑγιεινότεραν τὴν διατριβὴν τοῦ Ναυπλίου»· ἓνα χρόνο ἀργότερα ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ ἄρθρου «Παρατηρήσεις εἰς τὴν πόλιν τοῦ Ναυπλίου», π. *Ἡώς*, τ. Α', ἀρ. 2, 15 Φεβρ. 1830, σ. 5-8, γράφει: «αἱ ἀγυαὶ ἄρχισαν νὰ πλατύνωνται καὶ νὰ ρυθμίζονται εἰς εὐθυγραμμίαν, τὰ δὲ ἐξωπετάσματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν στενότητα τῶν ἀγυῶν ἐμπόδιζον τὰς ἀκτίνας τοῦ ἡλίου νὰ σηκώσουν τὰς ἐπιβλαβεῖς ἐκεῖνας ἀναθυμιάσεις, καὶ τὴν ἀνυπόφορον καὶ βλαβερὰν εἰς τὴν υἰεῖαν τῶν ἀνθρώπων ὑγρασίαν ἄρχισαν νὰ ἀποκόπωνται ἀπὸ παντοῦ». Ἀλλὰ ἡ προχειρότητα καὶ ἡ ταχύτητα τῶν ἀνακατασκευῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς συνθηκῆς πολιτικῆς ρευστότητας καὶ ἀναστατώσεων, πού χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν περίοδο, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν κατάσταση πού περιγράφεται ἀπὸ τὸν Maurer.

7. G. Waddington, *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 131· Μιχ. Λαμπρυνίδης, *δ.π.*, σ. 464.

καταλαμβάνουν ἐπήλυδες Μωραΐτες Στερεοελλαδίτες, Μακεδόνες, Ἡπειρώτες, Νησιώτες (Χιώτες, Κύπριοι, Κρήτες), Σμυρνιοὶ καὶ πολλοὶ ξένοι⁸. Ἀπὸ αὐτοὺς τὰ «πρωτεύοντα»⁹ πρόσωπα τοῦ ἀγώνα, πολιτικοί, στρατιωτικοί, πρόκριτοι, ἐγκαταστάθηκαν στὶς πλέον πολυτελεῖς, καλοδιατηρημένες καὶ ἐπισκευασμένες κατοικίες τοῦ Ναυπλίου¹⁰. Οἱ ὑπόλοιποι, ἔμποροι, τεχνίτες, ὑπάλληλοι, ἐργάτες, στρατιῶτες καὶ «κηφῆνες»¹¹ ἐγκαταστάθηκαν: στὰ μικρότερα σπίτια πληρώνοντας ἐνοίκιο, σὲ πρόχειρα φτιαγμένες καλύβες ἀπὸ ξύλο καὶ λάσπη, σὲ σκηνές καὶ σὲ κτίσματα ποὺ ἐπιδιορθώθηκαν ἢ κατασκευάσθηκαν εἰδικὰ γιὰ τοὺς στρατιῶτες. Τὸ εἶδος τῆς στέγης ποὺ ἐπέλεξαν, συνδεόταν μὲ τὴν οἰκονομικὴ τους κατάσταση. Ἐὰν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν αὐξηση τῶν ἐνοικίων ποὺ προκάλεσε ἡ ζήτηση, μπορούμε νὰ φανταστοῦμε τὸν ἀριθμὸ τῶν παραπηγμάτων ποὺ κατάκλυσαν τὸν ἐλεύθερο χῶρο του, ἰδιαίτερα κατὰ μῆκος τῶν τειχῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν προσφύγων ποὺ κατέφυγαν στὸ Ναύπλιο στὴ διάρκεια τοῦ ἀγώνα, διαμορφώνοντας τὴν πληθυσμικὴ του φυσιογνωμία, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ γραμμικὴ ἀπεικόνιση τῆς πληθυσμικῆς του ἐξέλιξης δὲν ἀκολουθεῖ αὐτὴν τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ

8. Μιχ. Λαμπρινίδης, *δ.π.*, σ. 447-448, καὶ Ἄπ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 109-110, 112-113, 135-136, 140 καὶ 144.

9. Ὁ Μ. Michaud ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸ Ναύπλιο τὸ 1830, ἀναφερόμενος στοὺς «πρωτεύοντες» γράφει: «La nouvelle capitale de la Morée renferme aussi dans ses murs beaucoup de primats, de démoégérantes, de logiotati, nobles créés par les pachas, plusieurs familles des princes nées à l'ombre du croissant» *Correspondance d' Orient, 1830-1831*, τ. Α', Παρίσι 1833, σ. 79.

10. Μιὰ τέτοια κατοικία περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ἄλ. Ρίζο Ραγκαβῆ, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', Ἀθήνα 1894, σ. 235-236: «μετέβημεν ὁ πατὴρ μου καὶ ἐγὼ εἰς τὰ δωμάτια ἃ ἐμισθώσαμεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ κ. Καραπαύλου, ἥτις ἦν μία τῶν μεγαλοπρεπεστέρων καὶ μᾶλλον ἐπιζητήτων τότε ἐν Ναυπλίῳ. Ἦν δὲ κυρίως εὐρύχωρον ἐρείπιον κακῶς ἔχον, καὶ μόλις διαφυγὸν τὴν ἐντελῆ καταστροφὴν ἐπὶ τῆς πολιτορκίας». Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σ' αὐτὸ θὰ συγκατοικοῦσαν καὶ οἱ οἰκογένειες Ἰάκωβου Ἀργυροπούλου καὶ Α. Κατακουζηνοῦ (βλ. καὶ Μιχ. Λαμπρινίδης, *δ.π.*, σ. 447). Ἀπὸ τὸ 1825 καὶ ὁ Θ. Φαρμακίδης συγκατοικοῦσε μὲ τοὺς Λιβέριο, Πολυζωῖδη, καὶ Σπ. Τρικούπη· βλ. Αἰκ. Κουμριανοῦ, «Θ. Φαρμακίδης - Κ. Ἀσώπιος Ἀλληλογραφία 1819-1832», *Πρακτικὰ τοῦ Δ' Πανονίου Συνεδρίου*, Κέρκυρα 1980, σ. 109.

11. Νικ. Δραγοῦμης, *δ.π.*, σ. 95-96. Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ περιοδικοῦ *Ἠὼς* (ἀρ. 2, 15 Φεβρουαρίου 1830, σ. 7) τοὺς χαρακτηρίζει ὡς «σμήνος ἀρχολιπάρων»... «ἀσχολομένον εἰς τὸ ν' ἀρπάξουν κἀνὲν κόκαλον νὰ τὸ γλύφουν» καὶ ἄλλου (ἀρ. 3, 1 Μαρτίου 1830, σ. 4), ἀναφερόμενος στὸν ἐποικισμὸ τοῦ Ναυπλίου γράφει: «ἠ εἰς τὴν πόλιν ταύτην πανσπερμία, ἢ ἄφιξις καὶ τινῶν τυχοδιωκτῶν, καὶ ἡ σφόδρῃ ἢ ἀκατάπαυστος τῶν συνηθῶσαν τοὺς ὀποίους ἕνας ὀνόμαζε πανούκλας».

παρουσιάζει δύο φάσεις έκρηξης¹². 'Η πρώτη τὸ 1823-1824, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ 2/3 τοῦ πληθυσμοῦ ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη ὁμαδικὰ βάσει συνθήκης, καὶ στὴ θέση τοὺς ἐγκαταστάθηκαν Ἕλληνες ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη στὰ ὁποῖα ὁ πόλεμος συνεχιζόταν. Ἡ δευτέρη φάση τὸ 1832, ὅταν ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε κατὰ 4 1/2% περίπου. Τὸ γεγονός ὅτι στοὺς 42.870 κατοίκους ἀντιστοιχοῦσαν 2.560 οἰκογένειες μόνο¹³, δείχνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ συνυπολογίστηκαν τὰ ἑλληνικὰ καὶ ξένα στρατιωτικὰ σώματα ποὺ βρισκόνταν καταυλισμένα στὸ Ναῦπλιο, αὐτὴν τὴν τόσο ταραγμένη με ἐμφύλιους πολέμους περίοδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμικὴ ἐξέλιξις Ἑλλάδας - Ναυπλίου γιὰ τὴν περίοδο 1821-1839¹

Ἔτη	Πληθυσμὸς Ἑλλάδας	Πληθυσμὸς ἐπαρχίας Ναυπλίου
1821	938.765 ²	675.646 ³
1823-4		9.975 ὀθωμανοὶ ² 2.630 χριστιανοὶ
1828	735.400 ²	7-8.000 ⁴
1829		9.697 (Ναῦπλιο-Πρόνοια: 5778 ⁵)
1830	538.847 ²	9.163 ³
1832		42.870 ² (2.560 οἰκογένειες)
1834	651.233 ²	
1839	839.236 ²	11.195 ²

1. Ἡ ἔκταση τῆς Ἑλλάδας ὑπολογίζεται μετὰ τὰ σύνορα τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου.

2. Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971*, τ. Α', μερ. 1, Ἀθ. 1973, σ. XX (πιν. Δ'), σ. XXII (πιν. Ε') καὶ σ. 27 (πιν. 2).

3. Ἐλ. Μπελιᾶ, «Στατιστικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους κατὰ τὸ 1830», π. *Μνημοσύνη*, τ. Ζ', 1978/9, σ. 296, 298-9.

4. G. Waddington, *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 131.

5. Μιχ. Χουλιαράκης, *ἔ.π.*, σ. 32-45.

12. Βλ. τὸν πίνακα 1.

13. Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971*, τ. Α', μερ. 1, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Κέντρο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, 1973, σ. 27, πιν. 2.

Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ναυπλίου χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολυμορφία: καταγωγῆς, κοινωνικο-πολιτισμικῆς προέλευσης, ἐπιδιώξεων, ἀλλὰ καὶ διαλέκτων, ἠθῶν, ἐθίμων καὶ ἀμφιέσεων, ὅπως τὴν καταγράφει ὁ Βυζάντιος στὴν «Βαβυλωνία»¹⁴. Σ' αὐτὴν, τὴν τουρκικῆς ρυμοτομίας πόλη, μὲ τὰ στενὰ βορβορώδη σοκάκια, τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ σπίτια, τὶς καλύβες καὶ τὶς σκηνὲς συνωστίζεται ἕνας κόσμος, τοῦ ὁποῖου ὁ τρόπος ζωῆς, στὴν πλειοψηφία, κατὰ τὸν Ν. Δραγούμη, παραμένει ἀσιατικὸς: «ἀσιατικὸν δὲ λέγων», διευκρινίζει, «δὲν ἐννοῶ τρυφηλόν, διότι ὅπου λείπει ἢ ἐπιούσιος τροφή, ἐκεῖ ἢ τρυφή ἄγνωστος· ἀλλ' ὅτι πλὴν τῆς ἑλληνομόρφου φουστανέλλας, πάντα τὰ λοιπὰ ἐγίνοντο ὡς καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας»¹⁵.

Δρόμοι γεμάτοι καφενεῖα, μαγαζιά καὶ ἐργαστήρια στὰ ὁποῖα «οἱ πωληταί, καθήμενοι διεσταυρωμένοι τοὺς πόδας χαμαὶ καὶ ἀναμένοντες εἰς μάτην ἀγοραστάς, ἐμύζων τὴν ἄκραν τοῦ τσιμπουκίου αὐτῶν. Ἐπῶλουν δὲ πέτρας πυροβόλων, πυρεκβόλα, σπάγγον, βελόνας, ράμμα, θειάφιον, πέτρας τῆς κολάσεως καὶ τὰ τοιαῦτα πάντα ἄσημα καὶ εὐτελεῖ»¹⁶.

Ἔτσι, ἐνῶ θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ πληθυσμικὴ αὐξηση μεταφρασμένη σὲ καταναλωτικὸ κοινό, θὰ ὀδηγοῦσε σὲ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς καὶ ἄνθηση τοῦ ἐμπορίου, στὴν περίπτωσι τοῦ Ναυπλίου δὲν συνέβη κάτι τέτοιο. Ἰδιαιτερο παράγοντα ἀποτελοῦσε ἡ ἀδυναμία τοῦ κράτους νὰ ἀσκήσει προστατευτικὴ πολιτικὴ· ἡ παρουσία τοῦ περιοριζόταν στὴν εἰσπραχτὴ χαμηλῆς φορολογίας καὶ ἄφηνε τὸ ἄτομο ἐλεύθερο νὰ κάνει ὅ,τι θέλει. Ὁ καθένας μποροῦσε, χωρὶς ἄδεια ἀπὸ τὶς ἀρχές, νὰ νοικιάσει ἢ νὰ χτίσει ἕνα μαγαζὶ καὶ ἐκεῖ μέσα νὰ ἀσκήσει ἕνα ἢ καὶ περισσότερα ἐπαγγέλματα μαζί¹⁷. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ τὸ ἐμπόριο δὲν ἀναπτύχθηκε εἶναι καὶ οἱ συνθηκῆς ἐποικισμοῦ τῆς πόλης, ποὺ ἡ ἀνάγκη τὴν μετέτρεψε σὲ «ἀσφαλὲς καταφύγιο» τῆς ἐμπόλεμης χώρας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρχει δυνατότητα ἐπαγγελματικῆς ἀπορρόφησης τῶν προσφύγων. Ἀντίθετα σὲ μιὰ ἀστικὰ ἀναπτυσσόμενη πόλη οἱ διαδικασίες ἐξέλιξής της, θὰ δημιουργοῦσαν τὶς προϋποθέσεις προσέλκυσης καὶ ἐνσωμάτωσης νέου ἀνθρώπινου δυναμικοῦ. Ἐνῶ στὸ Ναύπλιο ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες, τοὺς διοικητι-

14. Δ. Κ. Βυζάντιου, *Ἡ Βαβυλωνία ἢ ἡ κατὰ τόπους διαφθορὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, ἐπιμ. Σπ. Εὐαγγελάτος, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1972, ἰδιαίτερα στίς σ. ιγ', ιζ' καὶ λη'.

15. Νικ. Δραγούμης, *ἔ.π.*, σ. 95.

16. Νικ. Δραγούμης, *ἔ.π.*, σ. 95 καὶ Wil Black, *ἔ.π.*, σ. 143.

17. Fr. Thiersch, *De l' état actuel de la Grèce et des moyens d' arriver à sa restauration*, (Λειψία 1833), μετὰφρ. Α. Σπήλιου, τ. Β', Ἀθήνα 1971, σ. 55-56.

κούς υπαλλήλους και τούς εργάτες που δούλευαν στα δημόσια έργα, όλοι οι υπόλοιποι στην μεγάλη πλειοψηφία τους παρέμεναν άνεργοι. Η έντύπωση που δημιουργείται στον ξένο που επισκέπτεται το Ναύπλιο το 1830 είναι, ότι εκτός από τα καφενεία, που είναι πολλά, πάντα γεμάτα κόσμο και θορυβώδη, και τα μαγαζιά που έχουν μια κάποια κίνηση, ή πόλη κυριολεκτικά κατακλύζεται από άργόσχολους. «Μιζέρια και άνεργία, να ποιά είναι τα διακριτικά γνωρίσματα αυτού του πληθυσμού, που αποτελεί μικρογραφία της 'Ελλάδας»¹⁸. Αυτός ο κόσμος, προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τα καθημερινά του προβλήματα στο επίπεδο της επικοινωνίας που του προσφέρουν οι πολυσύχναστοι δρόμοι και τα καφενεία, διαμορφώνει κάτω από αυτές τις συνθήκες το πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό του πρόσωπο. Η ζωή του κυλάει ανάμεσα σε πολλές συζητήσεις, καφέδες, γλέντια, χορούς και βία¹⁹.

«Δεν υπάρχει άλλη χώρα στην Ευρώπη», ισχυρίζεται με αρκετή υπερβολή ο Mauger, «Ίσως και σ' όλοκληρο τον κόσμο, όπου να υπάρχουν, το ένα δίπλα στο άλλο, τόσο άνομοιόμορφα μεταξύ τους στοιχεία, και όπου το επίπεδο μόρφωσης να παρουσιάζει τόση άνομοιογένεια, όσο στο σημερινό βασίλειο της 'Ελλάδας»²⁰. Ο πληθυσμός της πόλης αποτελείται από δύο βασικούς κοινωνικο-πολιτισμικούς σχηματισμούς. Την πλειοψηφία του λαού και τους πρωτεύοντες. Παρά το πολιτισμικό τους χάσμα οι σχηματισμοί αυτοί έχουν κοινό σημείο άναφοράς τις πολιτικές και άλλου είδους συζητήσεις, τα θεάματα, τα γλέντια και την χαρτοπαιξία. Αυτό όμως που αντιδιαστέλλει τους «πρωτεύοντες» από το λαό είναι η ουσιαστική διαφορά αυτών των εκδηλώσεων ως προς το περιεχόμενο, το χώρο πραγμάτωσής τους και την οργάνωσή τους. Διαφορά που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην κοινωνική, πνευματική και πολιτισμική τους σύσταση, και στο ρόλο που μπορούν να παίξουν στον πολιτικό μετασχηματισμό που συντελείται.

Φαναριώτες και έτερόχθονες συσπειρώνονται, αναπαράγουν τα βιωμένα κοινωνικο-πολιτισμικά τους πρότυπα, τα μεταφυτεύουν στο νέο χώρο εγκατάστασής τους, διευρύνοντας τον κύκλο τους και με αυ-

18. M. Michaud, *δ.π.*, σ. 77.

19. Ο Νικ. Δραγούμης (*δ.π.*, σ. 96-97) αναφερόμενος στη ζωή του Ναυπλίου σημειώνει ότι «ένω εν Πελοποννήσῳ ὁ Ἰμβαῖμ ἔθνε καὶ ἀπώλλυεν», ἡ Στερεὰ Ἑλλάς «ἔκαμπε καὶ αὐθις τὸν τράχηλον ὑπὸ τὸν ζυγόν»... «ὁ ἐν Ναυπλίῳ λαὸς ἐπεδίδeto ἄφροντις εἰς πότους, γάμους, ἄσματα, πυρσοκροτήματα καὶ διηνεκὴ εὐθυμίαν». Τὴ συνύπαρξιν γλεντιῶ καὶ βίας ἐκμεταλλεύεται καὶ διακωμῶδει ἡ *Βαβυλωνία*.

20. G. L. Maurer, *δ.π.*, σ. 411· πβ. Fr. Thiersch, *δ.π.*, σ. 217.

τόχθονες. Οί ωραιότερες περιγραφές αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν μόρφωσης τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτισμικῆς τους ζωῆς ὑπάρχουν στὶς σελίδες τῶν Ἐπονημονευμάτων τοῦ φαναριώτη Ἄλ. Ρίζου Ραγκαβῆ, τοῦ ὁποῦ ἡ παρουσία στὴν πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ ζωὴ τοῦ τόπου ἦταν ἔντονη. Χαίρεται μὲ τὴν προσέλευση πολλῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν τῆς διασποράς, τῶν ὁποίων ἡ ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης καὶ ἡ «προϊοῦσα εὐνομία» εὐνοεῖ τὴν ἐπιστροφή στὴν Ἑλλάδα, γεγονός που «ἐξέτεινεν τὴν κοινὴ εὐμερίαν»²¹. Λίγοι καὶ ἐκλεκτοὶ φτάνουν δίπλα στοὺς πολλοὺς που κατέφυγαν στὸ Ναῦπλιο. Συναναστροφές, ἐσπερίδες καὶ χοροὶ διοργανώνονται στὰ σπίτια τῶν «μᾶλλον ἐξεχουσῶν οἰκογενειῶν τοῦ Ναυπλίου», ὅταν οἱ δρόμοι, τὰ καφενεῖα καὶ οἱ λοκάντες φιλοξενοῦν τὸ λαό.

Στὰ σαλόνια «τῶν πολιτευομένων καὶ τῶν ὄπλαρχηγῶν συνεκεντροῦτο καθ' ἑκάστην ἑσπέραν κόσμος πολὺς, ἐκ τοῦ ἄρρενος πάντα φύλου, συζητῶν τὴν πολιτικὴν κατάστασιν καὶ πληροφορούμενος, παρὰ τῶν δυναμένων νὰ γνωρίζωσι, περὶ τῶν ἐν τῇ λοιπῇ ἐλευθέρᾳ καὶ δούλῃ Ἑλλάδι συμβαινομένων»²². Στὰ ἴδια ἐρωτήματα προσπαθοῦσε νὰ δώσει καὶ νὰ πάρει ἀπάντησιν ὁ κόσμος στοὺς δρόμους καὶ στὰ καφενεῖα. Φαναριῶτες, ἑτερόχθονες²³ καὶ κάποιοι αὐτόχθονες ζοῦν καὶ κινοῦνται στὰ «σαλόνια» τοῦ Μαυροκορδάτου, τοῦ Καρατζᾶ, τῶν Σούτσων, τοῦ Ταγιαπιέρα, τοῦ Κωλέττη καὶ τοῦ Καλλέργη. Ὁ Ραγκαβῆς θυμᾶται ὅτι στοῦ Μαυροκορδάτου δίνονταν χοροὶ χωρὶς ὀρχήστρα μὲ «τὸν λόγιον ἀξιωματικὸν κ. Κ. Ἄξελὸν τραγουδοῦντα καὶ κρούοντα τὸν ρυθμὸν διὰ τῶν παλαμῶν», ἐνῶ τὸ μουσικὸν σαλόني τοῦ Καρατζᾶ, που ἦταν τὸ κομψότερο τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας, πρόσφερε «τὴν τότε σπανιωτάτην ἔτι πολυτέλειαν κυμβάλου, καὶ τὴν ἔτι σπανιωτέραν τῆς οἰκοδεσποίνης, ἣτις μεθ' ἱκανῆς εὐχερείας ἔπαιζεν ἐπ' αὐτοῦ, ἀκροατὰς ἔχουσα ὀλίγους ἔτι τοὺς δυναμένους νὰ ἐκτιμήσωσι τὰ μουσικὰ αὐτῆς προτερήματα, ἰδίως δὲ τοὺς ἐξοχωτέρους τῶν ξένων ἐπιδήμων ἐν Ναυπλίῳ»²⁴. Ἄλλη ἀτμόσφαιρα, πιὸ λόγια, πιὸ φιλολογικὴ

21. Ἄλ. Ραγκαβῆς, *ὁ.π.*, σ. 263.

22. Νικ. Λάσκαρης, *Ἱστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου*, τ. Α', Ἀθήνα 1938, σ. 256.

23. Ὁ διαχωρισμὸς τῶν Ἑλλήνων σὲ αὐτόχθονες καὶ ἑτερόχθονες ἀρχίζει πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, ὀξύνεται ἐπὶ Καποδίστρια καὶ λύνεται μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844.

24. Ἄλ. Ραγκαβῆς, *ὁ.π.*, σ. 257. Ὁ Κ. Ἄξελος εἶχε ἐκδώσει τὸ 1830 μετάφραση, ἀπὸ τὰ γαλλικά, τοῦ βιβλίου *Πίνακες συνοπτικοὶ περιέχοντες τὰ εἰς τὰ γυμνάσια τοῦ οὐλαμοῦ καὶ τοῦ τάγματος χρῆτῶν τῶν ὁδηγῶν*. Ἐπίσης, τὸ 1834 ὁ Ἄξελος ἐκδίδει τὸ περιοδικὸ σύγγραμμα *Ὁ Στρατιωτικὸς Ἔφορος* (πβ. ἐφ. *Ἐποχὴ*, ἐτ. Α', ἀρ. 21, 2 Δεκ. 1834, σ. 83-84).

χαρακτήριζε τὸ «σαλόσι» τῶν Σούτσων, «πρώτατον κοινωνικὸν καταφύγιον καὶ μεγίστη ἀπόλαυσις»²⁵ γιὰ τὸν Ραγκαβῆ νὰ ἀκούει τοὺς δύο ἀδελφοὺς νὰ ἀπαγγέλλουν τὰ παλιὰ καὶ πρόσφατα ποιήματά τους σ' αὐτὲς τὶς συναθροίσεις.

Φιλολογικὰ εὐρύτερο καὶ ἰσχυρότερο, «τὸ σαλόσι» τοῦ Ἑπτανήσιου γιατροῦ Διονυσίου Ταγιαπιέρα πού ἦταν ἄνδρας «ἀγχίνους καὶ κάτοχος εὐρείας παιδείας, μὲ λεπτὴν καὶ ἡσκημένην κρίσιν»²⁶. Γύρω του συγκεντρῶνει τοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς καὶ παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Οἱ ἀδελφοὶ Σούτσοι «εἰς τὴν φιλόκαλον κρίσιν τοῦ ἱατροῦ ὑπέβαλλον τὰ ἴδια ποιήματα»²⁷, ἀλλὰ καὶ θεατρικὰ ἔργα διαβάζονται στὸ σπίτι του καὶ κρίνεται ἡ βιωσιμότητά τους, ἐρήμην τῆς θεατρικῆς σκηνῆς καὶ τοῦ θεατρικοῦ κοινοῦ πού ἀποτελοῦν βασικὲς προϋποθέσεις ἀνάπτυξης τοῦ θεάτρου²⁸. Ἔτσι ἡ κωμωδία τοῦ Ἄλ. Σούτσου «ὁ Ἄσωτος», ἀφοῦ κάποιον «ἐσπέραν»

25. ὁ.π., σ. 258.

26. ὁ.π., σ. 274. Νικ. Δραγούμης, ὁ.π., σ. 138-144 καὶ Σπ. δὲ Βιάζης, «Σκιαγραφία. Εἷ Διονύσιος Ταγιαπιέρα», π. Ἀπόλλων, ἔτ. Γ', ἀρ. 28, 1885, σ. 444-445.

27. Νικ. Δραγούμης, ὁ.π., σ. 142.

28. Σὲ μιὰ πρώιμη γιὰ τὴ θεατρικὴ ζωὴ τοῦ Ναυπλίου ἐποχῆ, τὸ Νοέμβριον τοῦ 1823, «ὁ πολιτάρχης τοῦ Ἀναπλιῶ» Νικηταρᾶς ζητᾷ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἑσωτερικῶν Παπαφλέσσα «ἐπειδὴ καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὸ πρῶτον ἀγαθὸν πρᾶγμα εἶναι ἡ παιδεία», «ἵνα δοθῶσιν εἰς τὴν ἐξουσίαν μου, πρῶτον τὸ τζαμί τοῦ Ἀγάπασα μεθ' ὅλα τὰ περιεχόμενα ἐργαστήρια, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ θέατρον». Ἀλλὰ ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Νικηταρᾶ ὑπῆρξε μεμονωμένη καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἀφετηρία ἀνάπτυξης τῆς θεατρικῆς ζωῆς στὸ Ναῦπλιο. Παραθέτω ἐδῶ τὸ ἔγγραφο τοῦ Νικηταρᾶ:

Ἐξοχώτατε Ὑπουργὲ τῶν Ἑσωτερικῶν

Ἐπειδὴ καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὸ πρῶτον ἀγαθὸν πρᾶγμα εἶναι ἡ παιδεία, καθὼς πρὸς τοῦτοις εἰς τὴν ἰδίαν Ἱερώτατον καὶ ἡ υπεράσπισις τῶν πτωχῶν ἀσθενῶν, μάλιστα δὲ τῶν στρατιωτῶν. ζητῶ διὰ τοῦ παρόντος μου μέσον τοῦ ὑπουργείου τούτου παρὰ τῆς ὑπερτάτης Διοικήσεως, ἵνα δοθῶσιν εἰς τὴν ἐξουσίαν μου πρῶτον τὸ τζαμί τοῦ Ἀγάπασα μεθ' ὅλα τὰ περιεχόμενα ἐργαστήρια, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ θέατρον. δεῦτερον τὴν μεγάλην οἰκίαν εὑρισκομένην εἰς τὸ πλάτωμα ἀπέναντι τοῦ τζαμίου, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ σχολεῖον, μεθ' ὅλα... τὰ περιεχόμενα ἐργαστήρια, καὶ τρίτον, ἕνα ὀσπίτιον μεγάλον κατὰ τὰ πέντε Ἀδέλφια, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ Νοσοκομεῖον, διὰ τὰ ὁποῖα καὶ ἀφ' οὗ μοῦ δοθῆ ἡ ἀδεια, ἀφίνω ἐπιτροπον διὰ νὰ τὰ τελειώσῃ, περικαλόντας τὴν ὑπερτάτην διὰ νὰ ἤθελεν διορήσῃ ἕναν ἐπιστάτην τῆς ἵνα μετὰ τοῦ ἐδικοῦ μου λαμβάνῃ τὰ εἰσοδήματα, καὶ κάμνωσῃ τὰ ἔξωδα καὶ χρονικῶς δίδωσι λογαριασμόν.

Ἰθὺν καὶ νὰ ἔχω, τὴν ἀπόκρισιν, προσκυνῶ καὶ μένω

Ἐκ Ναυπλίου τῆ 25 Νοεμβρίου 1823

Νικητᾶς Σταματελόπουλος

(Γ.Α.Κ., Συλλογὴ Γιάννη Βλαχογιάννη, Α', Ἀρχεῖο τοῦ Ἀγῶνος - Ὑπ. Ἑσωτερικῶν (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1823), φ. 256). Τὸ ἔγγραφο πρωτοδημοσίευσε ὁ Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, «Τὸ 1821 καὶ τὸ θέατρο» πρώτες προσπάθειες», *Νέα Ἔστια*, τ. 45, 1949, σ. 405-408.

διαβάστηκε στο σπίτι του Ταγιαπιέρα και εγκρίθηκε από την δηγήγυρη, πήρε το δρόμο του τυπογραφείου, και κυκλοφόρησε στο Ναύπλιο το 1830²⁹. Άλλο παράδειγμα προωθήσεως θεατρικού έργου αποτελεί ή περίπτωση του Νάξιου δικαστικού ύπαλλήλου Γεώργιου Πραντούνα, ό όποιος, άφου έξομολογήθηκε στον Ταγιαπιέρα ότι τις ώρες τής σχόλης του «συνέγραφε τραγωδιάν», ζήτησε να του την διαβάσει. 'Ο Ταγιαπιέρας δέχθηκε τήν παράκλησή του και «τῷ ύπεσχέθη ότι τήν έπομένην θά προσεκάλει παρ' αὐτῷ τοὺς φίλους του, ίνα πάντες όμου άκροασθῶσι του έργου του»³⁰. Τό άποτέλεσμα ήταν να έντυπωσιάσει ή άνάγνωση τῶ άκρατήριο και να άκολουθήσει ή έκδοση του έργου που είχε τόν τίτλο «Αί έλευθερωμέναί 'Αθῆναι».

Διαφορετικό κλίμα επικρατεί στα σαλόνια του Ι. Κωλέττη και του Δ. Καλλέργη, τά όποία ήταν λιγότερο άμιγή πολιτισμικά, όπως προκύπτει από τις περιγραφές που άκολουθοῦν. Κάποιο βράδυ του 1826, στο σπίτι του Ι. Κωλέττη, κεντρικό θέμα συζήτησης ήταν τά συμβάντα του Μεσολογγίου με άφηγητή τόν οίκοδεσπότη. Σ' αυτό τό κλίμα πρωτοσυναντήθηκαν ό Γ. Καραϊσκάκης με τῶ νεαρό τότε Παναγιώτη Σούτσο, τόν όποίο ό Κωλέττης παρουσίασε ως «ποιητή έξυμνούντα τās πράξεις τῶν 'Ελλήνων». 'Ο Καραϊσκάκης άπευθύνθηκε στο Σούτσο και του πρότεινε να τόν άκολουθήσει· «έγώ θέλω πράττει συ θέλεις γράφει»³¹. Μετά από χρόνια ό ποιητής άφιέρωσε στον στρατηγό τήν όμώνυμη τραγωδία του. Στο σπίτι του συνταγματάρχη του ίππικού Δημ. Καλλέργη «καθ' ήμέραν ή τράπεζα ήν παρατεθειμένη διά πάντας τοὺς φίλους, και άνα πᾶσαν έσπέραν ήν χορός, ή, δυστυχώς, και βαρεία χαρτοπαιξία»³². Τό θεατρικό έργο περνάει από τό σπίτι του όχι σαν «φιλοποικιή άπόλαυση» αλλά σαν άλλη μορφή διασκέδασης, σαν ποικιλία. 'Ετσι τό 1832 γεννιέται, κατά παραγγελία, ή κωμωδία του Ραγκαβῆ «Γάμος άνευ νύφης». 'Η μορφή αὐτῆς τῆς κωμωδίας καθορίστηκε από τήν αντίρρηση τῶν κυριῶν να λάβουν μέρος στην άναπαράστασή της. 'Αλλά, άν και ξεπεράστηκαν όλες οι δυσκολίες, άκόμη και ή χρονική πίεση του Ραγκαβῆ να τήν γράψει και να τήν παρου-

29. 'Αλ. Σούτσος, 'Ο 'Ασωτος κωμωδία εις πράξεις πέντε, 'Εν Ναυπλίῳ, εκ τῆς τυπογραφίας 'Εμμ. 'Αντωνιάδου, 1830. Στις σ. 1-4 του βιβλίου δημοσιεύεται άφιερωτική έπιστολή του Σούτσου προς τόν Δ. Ταγιαπιέρα.

30. 'Αθῆναι έλευθερωμέναι, τραγωδία εις πέντε πράξεις, ύπό Γεωργίου Πραντούνα του Νάξιου. 'Εν Ναυπλίῳ, 1830, έν τῆ συντροφική τυπογραφία του Κων. Τόμπρα Κυδωνιέως, Κων. 'Ιωαννίδου και Γεωργίου 'Αθανασιάδου Μελισταγοῦς.

31. Π. Σούτσος, Τρία λυρικά δράματα. ('Αγνωστος, Γ. Καραϊσκάκης, 'Οδοιπόρος), 'Αθήνα 1842, σ. 89-90· πβ. 'Αλκης 'Αγγέλου, Οί Αόγιοι και ό 'Αγώνας, 'Αθήνα 1971, σ. 14-15.

32. 'Αλ. Ραγκαβῆς, ό.π., σ. 268-272.

σιάσει σὲ τρεῖς μέρες, ἢ κωμωδία δὲν παρουσιάσθηκε τότε. Στὴ θέση τῆς παίχτηκε παντομίμα «ἰδίας ἡμῶν συνθέσεως», θὰ γράψει ὁ Ραγκαβῆς, «καὶ ἐπειδὴ αἱ κυρίαὶ ἐπέμενον μὴ θέλουσαι νὰ συμπαραστήσωσι, τὸ γυναικεῖον μέρος ἐδόθη εἰς ἐμέ, καὶ ὁ ἔραστής μου ἦτον ὁ κ. Μουρούζης»³³.

Αὐτὸ τὸ πολιτισμικὰ ἀνομοιογενὲς πλῆθος ποὺ εἶναι ἐγκαταστημένο στὸ Ναύπλιο, μετέχει ἄμεσα καὶ ἔμμεσα στὶς διαδικασίες συγκρότησης τοῦ κράτους. Τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ ἀναλφαβητισμοῦ τῶν αὐτοχθόνων εἶχε ὡς συνέπεια τὸν ἀποκλεισμό τους σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ μηχανισμό, ποὺ στελεχώνεται ἀπὸ τοὺς ἐγγράμματους Φαναριῶτες καὶ ἑτερόχθονες. Τὸ κράτος, στὴν προσπάθειά του νὰ γεφυρώσει τὸ πνευματικὸ χάσμα, νὰ προωθήσει τὴν ἐκπαίδευση, καὶ νὰ ἀνυψώσει τὸ ἐπίπεδο τῶν ὑπαλλήλων, στρέφεται πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης, διαρθρώνοντάς την σε τρία ἐπίπεδα: Δημοτική, Δευτεροβάθμια (Ἑλληνικὸ-Γυμνάσιο) καὶ Ἀνώτερη³⁴.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων κατὰ βαθμίδα, γιὰ τὴν περίοδο 1828-1831 εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Δημοτική: τὸ 1828-29 λειτουργοῦν τρία σχολεῖα· τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ, ποὺ ἴδρυσε ἡ Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία τοῦ Ναυπλίου τὸ 1826, τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ κορασίων τῆς Ἑλένης Δανέζη καὶ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Στὰ τρία ποὺ ἦδη λειτουργοῦν, στὰ 1830, θὰ προστεθοῦν ἄλλα δύο. Τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ τῶν ὑποτρόφων ὄρφανῶν καὶ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ Σχολεῖο τῆς Τίρυνθας γιὰ τὰ ὄρφανά. Τὸ 1831, τέλος, ἔχουμε μόνο τὸ Ἀλληλοδιδασκτικὸ Σχολεῖο τοῦ Ναυπλίου. Ἡ Δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, κατὰ τὸ ἀντίστοιχο χρονικὸ διάστημα, παρουσιάζει τὴν ἐξῆς εἰκόνα: τὸ 1828 δὲν ἱδρύεται κανένα σχολεῖο. Τὸ 1829 λειτουργοῦν δύο ἑλληνικὰ ιδιαίτερα, τὸ 1830, τρία ἑλληνικὰ ιδιαίτερα, καὶ τὸ 1831 λειτουργεῖ τὸ Ἀνώτερο Ἑλληνικὸ Σχολεῖο. Στὴ βαθμίδα τῆς Ἀνώτερης ἐκπαίδευσης, τὸ

33. Ἄλ. Ραγκαβῆς, *δ.π.*, σ. 275-277. Κατὰ τὴν περίοδο 1825-1832, πέρα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν Ἄλ. Σούτσου, Γ. Πραντοῦνα, Ἄλ. Ραγκαβῆ, ποὺ ἀναφέρθηκαν, γράφονται ἄλλα τρία, ἀπὸ τοὺς Παν. Σούτσο, Εὐανθία Καῖρη καὶ Χαρίδημο τὸ Σάμιο. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συγγραφέων αὐτῶν, οἱ τρεῖς εἶναι φαναριῶτες λόγιοι ποὺ ἔχουν δεχθεῖ τὴν ἐπίδραση τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Γ. Πραντοῦνας ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ καὶ ἀνήκει στὸν κύκλο τοῦ Λασσάνη, ἐνῶ δὲν γνωρίζουμε τὴ θεατρικὴ παιδεία τῆς Εὐανθίας Καῖρη καὶ πολὺ περισσότερο τοῦ Χαρίδημου τοῦ Σάμιου. Ἡ βιωσιμότητα τῶν ἔργων αὐτῶν ἦταν περιορισμένη, μὲ ἐξαίρεση τὸν *Ὀδοπόρο* τοῦ Παν. Σούτσου, τὸ ὁποῖο ὁμοσταδιοδρόμησε σὰν ἀνάγνωσμα καὶ ὄχι σὰν θεατρικὸ ἔργο.

34. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ Δημοτικὴ καὶ τὴ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἄπ. Δασκαλάκη, *Κείμενα-Πηγὰὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*. Σειρὰ τρίτη. *Τὰ περὶ παιδείας*, Ἀθήνα 1968 (τ. Α΄, σ. 165-167, 514-515, 535-548· τ. Β΄, 1142-1163, 1385-1389· τ. Γ΄, σ. 1577-1583, 1597, 1761-1762, 1889-1891).

1828, λειτούργησε η Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας³⁵, και το 1829 το Κεντρικό Σχολείο των Ευελπίδων³⁶.

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τῆς Δημόσιας Ἐκπαίδευσης καὶ στὶς τρεῖς βαθμίδες ἀποτελοῦσε βέβαια ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀνάλογων γιὰ κάθε βαθμίδα καὶ εἶδος σχολικῶν ἐγχειριδίων. Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν καλύφθηκε ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τυπογραφειῶν ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Παράλληλα κυκλοφόρησαν ἀρκετὰ, ποικίλου περιεχομένου, βιβλία καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (βλ. πίν. 2). Ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων ποὺ τυπώνονται στὸ Ναύπλιο εἶναι: 1828: 2, 1829: 2, 1830: 6, 1831: 15, 1832: 4, 1833: 15³⁷.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ἡ παραγωγή ἑλληνικῶν βιβλίων στὰ χρόνια 1828-1833

Ἔτος	σύνολο ἐκδόσεων	ἐκτὸς ἑλληνικοῦ κράτους	ἑλληνικὸ κράτος	Ναύπλιο
1828	79	56	21	2
1829	88	62	24	2
1830	100	80	14	6
1831	123	77	31	15
1832	109	84	21	4
1833	90	52	23	15

Οἱ ἀριθμοὶ εἶναι παρμένοι ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα, καὶ τὰ συμπληρώματα τῆς. Ἐξαιροῦνται: μονόφυλλα, καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔντυπα ὅσα εἶναι διοικητικοῦ περιεχομένου.

35. Μιχ. Λαμπρινίδης, *ἔ.π.*, σ. 517· Νικ. Δραγούμης, *ἔ.π.*, σ. 101.

36. Τὸ 1829 ἄρχισε ἡ λειτουργία τοῦ «Κεντρικοῦ Πολεμικοῦ Σχολείου τῶν Ευελπίδων», μὲ σκοπὸ «ν' ἀνυψώσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διὰ τῆς ἐν αὐτῇ κατατάξεως τῶν υἱῶν ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν. Ἀλλὰ ἡ τοσαύτη ἦν ἡ κατὰ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ἀπέχθεια τῶν προυχόντων, ὥστε οὐδεὶς ἐνέδωκεν εἰς τὰς παρακλήσεις τοῦ Κυβερνητοῦ, πάντες οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἦσαν ἐκ τῶν ἑτεροχθόνων, οἱ αὐτόχθονες δὲ νέοι ἤρχισαν νὰ φοιτῶσιν εἰς τὴν Σχολὴν μετὰ τὸ 1833» (Νικ. Δραγούμης, *ἔ.π.*, σ. 101). Τὸ προσωπικὸ τῆς Σχολῆς ἀποτελοῦσαν 6 ἀξιωματικοὶ καὶ 3 δάσκαλοι γιὰ τοὺς πρώτους 40 μαθητές (Μιχ. Λαμπρινίδης, *ἔ.π.*, σ. 509). Ὅταν τὸ 1830 μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὴ στρατιωτικὴ Σχολὴ τοῦ Μονάχου ἐπέστρεψαν στὴν Ἑλλάδα οἱ Σ. Σοῦτσος καὶ Ἄλ. Ραγκαβῆς, διορίστηκαν στὴ Σχολὴ τῶν Ευελπίδων. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Ραγκαβῆς δίδασκε «γραμμικὴν ἰχνογραφίαν» καὶ ἐπιβεβαιώνοντας τοὺς λόγους τοῦ Δραγούμη γιὰ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν πρώτων μαθητῶν τῆς Σχολῆς, ἐπισημαίνει ὅτι «μεταξὺ τῶν τότε μαθητῶν ἐνθυμοῦμαι τοὺς Κορωνάιον, Σαποντζάκην, Ζιμπρακάκην, Σχινῶν καὶ ἄλλους μετὰ ταῦτα εἰς πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς θέσεις διακριθέντας» (Ἄλ. Ραγκαβῆς, *ἔ.π.*, σ. 238-239).

37. Τὰ βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ Ναύπλιο αὐτὴ τὴν περίοδο, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους. Τὸ 1828, ἓνα γιὰ σχολικὴ χρῆση καὶ ἓνα

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Τυπογραφεία τοῦ Ναυπλίου 1828-1833**Παραγωγή βιβλίων καὶ ἐφημερίδων*

Τυπογραφεία	Βιβλία	Ἐφημερίδες
1828 Κ. Δημίδη-Κ. Τόμπρα τῆς Κυβερνήσεως	2	1
1829 Κ. Τόμπρα-Κ. Ἰωαννίδη-Γ. Ἀθα- νασιάδη τῆς Κυβερνήσεως	2	1
1830 Κ. Τόμπρα-Κ. Ἰωαννίδη-Γ. Ἀθα- νασιάδη	2	
Ἐμμ. Ἀντωνιάδη	3	1
τῆς Κυβερνήσεως		1
χωρὶς ἔνδειξη	1	
1831 Ἐθνικὸ τῆς Κυβερνήσεως	6	1
Ἐμμ. Ἀντωνιάδη	5	1
Κ. Τόμπρα-Κ. Ἰωαννίδη-Γ. Ἀθα- νασιάδη	2	
χωρὶς ἔνδειξη	2	
1832 Ἐθνικὸ		3
Ἐμμ. Ἀντωνιάδη		1
Κ. Τόμπρα-Κ. Ἰωαννίδη-Γ. Ἀθα- νασιάδη	2	1(φ. 1-6)
Π. Βασιλείου		1(φ. 7-27)
χωρὶς ἔνδειξη	2	
1833 Ἐθνικὸ	2	3
Βασιλικὸ	5	1
Κ. Τόμπρα-Κ. Ἰωαννίδη-Γ. Ἀθα- νασιάδη	2	
Κ. Τόμπρα-Κ. Ἰωαννίδη	2	
Ἐμμ. Ἀντωνιάδη	1	1
Ι. Φιλήμονος		1
Α. Ν. Ἀγγελιδῶν-Κ. Νικολαΐδη	1	1
χωρὶς ἔνδειξη	2	

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τοῦ Ναυπλίου (1828-1833)

Τίτλος - διάρκεια ἐκδόσεως	Ἐκδότης	Τυπογραφία
1828 Γενική Ἐφημερίς (4.1.1828-29.12.1828)	Γ. Χρυσίδης	τῆς Κυβερνήσεως
1829 Γενική Ἐφημερίς (5.5.1829-28.12.1829)	Γ. Χρυσίδης	τῆς Κυβερνήσεως
1830 Γενική Ἐφημερίς (2.1.1830-31.12.1830)	Γ. Χρυσίδης	τῆς Κυβερνήσεως
Ἦως (1.2.1830-3.4.1830 καὶ 23.8.1830-4.10.1830)	Ἐμμ. Ἀντωνιάδης	Ἐμμ. Ἀντωνιάδη
1831 Γενική Ἐφημερίς (3.1.1831-30.12.1831)	Γ. Χρυσίδης - Ι. Γαλιάτσας	τῆς Κυβερνήσεως
Ἦως (18.4.1831)	Ἐμμ. Ἀντωνιάδης	Ἐμμ. Ἀντωνιάδη
Ἀθηνα (περιοδικὸ) (Ἰαν. 1831 — Ἀπρ. 1831)	Γ. Χρυσίδης	Ἐθνικὴ
1832 Γενική Ἐφημερίς (6.1.1832-23.3.1832)	Ι. Γαλιάτσας	Ἐθνικὴ
Ἐθνικὴ Ἐφημερίς (18.4.1832-29.12.1832)	Γ. Χρυσίδης	Ἐθνικὴ
Le Moniteur Grec (9.7.1832-14.12.1832)	Κ. Σχινάς - Σπ. Τρικούπης	Ἐθνικὴ
Ἑλληνικὸς Καθρέπτης (14.5.1832-5.11.1832)	Α. Παπαδόπουλος Βρετὸς	Κ. Τόμπρα (φ. 1-6) Π. Βασιλείου (φ. 7-27)
Ἀθηνα (13.2.1832-24.12.1832)	Ἐμμ. Ἀντωνιάδης	Ἐμμ. Ἀντωνιάδη
1833 Ἐθνικὴ Ἐφημερίς (1.1.1833-1.2.1833)	Γ. Χρυσίδης	Ἐθνικὴ

Ἐφημ. τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασ. τῆς Ἑλλάδος (16.2.1833-25.12.1833) Le Moniteur Grec (6.1.1833-13.1.1833) Χρόνος (1.5.1833-14.9.1833) Ἀθηνᾶ (23.3.1833-14.9.1833) Τριπτόλεμος (26.7.1833-20.12.1833) Ἥλιος (23.6.1833-15.12.1833)	Σπ. Τρικούπης Ι. Φιλῆμων Ἐμμ. Ἀντωνιάδης Γ. Παλαιολόγος Α. Ἀγγελίδης	Ἐθνικὴ Ἐθνικὴ Γ. Φιλῆμονος Ἐμμ. Ἀντωνιάδης Βασιλικὴ Α.-Ν. Ἀγγελιδῶν - Κ. Νικολαΐδη
---	--	--

Ὁ προσδιορισμὸς τῆς πολιτικῆς φυσιογνωμίας τῶν ἐφημερίδων καὶ συνακόλουθα τοῦ εἴδους τῆς πληροφόρησης ποὺ παρέχουν, καθὼς καὶ ἡ σχέση ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καὶ ἐφημερίδων, ἀποτελοῦν δύο χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου αὐτῆς τῆς περιόδου ποὺ θὰ ἐπισημάνουμε. Τὴν διετία 1828-1829 ἡ πληροφόρηση μονοπωλεῖται ἀπὸ τὴν «Γενικὴ Ἐφημερίδα», τὸ ἐπίσημο κυβερνητικὸ φύλλο. Τὴν ἐπόμενη διετία, 1830-1831, ἡ κατάσταση διαφοροποιεῖται μὲ τὸ συγκαταμενῆ ἀντιπολιτευόμενο περιοδικὸ τοῦ Ἐμμ. Ἀντωνιάδης «Ἡὼς». Ἀλλὰ τὸ περιοδικὸ αὐτό, παρὰ τὴν ἡπιότητά του, ἀναγκάζεται νὰ ἀντιμετωπίσει διώξεις, δίκες καὶ ταλαιπωρίες μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διακολεῖ ἢ ἔκδοσέ του³⁹. Τὸ 1832 τὴν κυβερνητικὴ παράταξη ἐνίσχυσε ὁ φιλοκαποδιστριακὸς «Ἑλληνικὸς Καθρέπτης» καὶ τὰ ἐπίσημα φύλλα ἔγιναν δύο. Ὁ Ἀντωνιάδης ἐπανεμφανίζεται τὸ 1832 στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τοῦ Ναυπλίου δυναμικά, μὲ τὴν «Ἀθηνᾶ» καὶ τὸ 1833 τὸ πολιτικὸ κενὸ τοῦ «Ἑλληνικοῦ Καθρέπτη» καλύπτεται ἀπὸ τὸ «Χρόνος». Ἡ «Ἀθηνᾶ» συνεχίζεται, ἐνῶ προστίθεται ὁ «Ἥλιος» τῶν Σου-

39. Στὸ διπλὸ φύλλο τοῦ π. Ἡὼς (ἀρ. 7-8, 3 Ἀπριλίου 1830, σ. 2), καταγράφονται τὰ στάδια διώξεως τοῦ περιοδικοῦ, οἱ λόγοι ποὺ τὴν προκάλεσαν καὶ ἡ πρώτη καταδικαστικὴ φάση τῆς δίκης. Τὸν ἐκδότη τοῦ κατηγορήσαν «ὡς στασιαστὴν καὶ ἀνατροπέα τῶν καθεστώτων». Ἐνα χρόνο ἀργότερα ὁ «ὡς συκοφάντης καὶ δημηγέρτης κατηγορηθεὶς Ἐμμ. Ἀντωνιάδης ἀναγνωρίζεται καὶ ὑπάρχει ἀθῶος» (Ἡὼς, ἀρ. 16, 18 Ἀπριλίου 1831, σ. 57-62), ἔχοντας στὸ μεταξύ ὑποστει τὶς οικονομικὰς συνέπειες τῆς διώξεως, ποὺ συνεπαγόταν τὴν κατάσχεση τοῦ πιεστηρίου του.

των και ό «Τριπτόλεμος». Οί όροι που καθόρισαν τή βιωσιμότητα των πολιτικών φύλλων που δέν είχαν κρατική επιχορήγηση και δέν αγοράζονταν ύποχρεωτικά από τους δημοσίους ύπαλληλους, ήταν αντιφατικοί. Τό πολιτικό κλίμα ήταν εϋνοϊκό, επειδή οί διαδικασίες μόρφωσης τής κοινωνικο-πολιτικής φυσιογνωμίας απαιτούσαν και επέβαλλαν πολύμορφη πληροφόρηση. Παρ' όλα αυτά ή βιωσιμότητά τους σε μεγάλο βαθμό καθορίστηκε από τό κόστος τής συνδρομής τους με αποτέλεσμα ό αριθμός των άναγνωστών τους να είναι πολύ μεγαλύτερος από τους αγοραστές τους⁴⁰. Άλλοι λόγοι ήταν τό χαμηλό πνευματικό επίπεδο, αλλά και ό ρόλος που διαδραμάτισαν τά καφενεία σαν χώροι συνάθροισης των πολιτών. Έκεί ή προφορική έκθεση και ό σχολιασμός των ειδήσεων από τόν «ρήτορα» ή τους «ρήτορες» του καφενείου, τροφοδοτούσε τις άτέλειωτες συζητήσεις των άργόσχολων θαμώνων που διασκέδαζαν τήν πολύωρη παραμονή τους σ' αυτά, υποκαθιστώντας τήν άνάγκη άνάγνωσης και πολύ περισσότερο άγορής των έφημερίδων.

Στήν Ελλάδα τά καφενεία άνθίζουν κατά τήν μετεπαναστατική περίοδο. Η αίσθηση που προκαλεί ό αριθμός τους, καταγράφεται και από τόν Άλ. Ρίζο Ραγκαβή, στήν μονόπρακτη κωμωδία του «Ό γάμος άνευ νύμφης». Ό έπαρχιώτης Άγροικογιάννης στήν έρώτηση «και πώς σās φαίνονται αί Άθήναι μας;» άπαντά: «Πώς; τό δέκατον θαύμα του κόσμου! Τέτοια σπήτια δέν έχει ούτε ό κύριος έπαρχος ούτε ό κύριος έφορος εις τήν έπαρχίαν μας. Και άμαξαι, και πληθος και βοή,... έδω είναι παντοτεινό πανηγύρι. Πρέπει να επέρας' από εκατόν καφενεία, και παντού μέσα μερμήγκια ό κόσμος. Τι ευτυχισμένη πόλις, όπου οί άνθρωποι δουλειάν δέν έχουν και κατοικούν εις τά καφενεία»⁴¹.

Η ανάπτυξη τους θα πρέπει να ένταχθει στά πλαίσια των εϋνοϊκών προϋποθέσεων που συνιστούν τήν κρατική πολιτική στον τομέα των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Βασική και μοναδική προϋπόθεση για τή λειτουργία τους, ήταν κάποιο κεφάλαιο για να εξασφαλιστεί τό οίκημα με άγορά ή ένοίκιο και ό εξοπλισμός τους. Συχνά στον ίδιο χώρο, όπως ακριβώς γίνεται και σήμερα στα μικρά μέρη, συστεγάζονταν και άλλου τύπου καταστήματα, όπως κουρεία, φαναροπωλεία, ύφασματο-

40. Ό τύπος στον Άγόνα, ό.π., σ. οη'.

41. Άλ. Ρίζος Ραγκαβής, Ό γάμος άνευ νύμφης· κωμωδία μονόπρακτος ... (γραφέισα κατά τόν Δεκέμβριον 1843 διά τόν έν Άθήναις έλληνικόν θέατρον), στον τόμο Άνθοδέσμη ή συλλογή κωμωδιών χάριν των έραστών του έλληνικού θεάτρου. μέρος Α1, β' έκδ., δαπάνη Ι. Κωστοπούλου, Άθήνα 1880, σ. 10.

πωλεῖα, ἐμπορικὰ ἀντικειμένων οἰκιακῆς ἢ καὶ προσωπικῆς χρήσης⁴². Τὸ εἶδος τοῦ καφενεῖου ἐξαρτιόταν συχνὰ ἀπὸ τὸ παρελθόν, τὴν ιδιότητα καὶ τὴν προέλευση τοῦ ιδιοκτήτη, ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν αὐτόχθονας, ἐτερόχθονας ἢ καὶ ξένος⁴³. Ἔτσι ἡ προσωπικότητα τοῦ καταστηματαρχῆ (καταγωγή, κοινωνικὴ προέλευση καὶ οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια), ἢ πολυτέλεια τοῦ καταστήματος, τὰ παρεχόμενα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν καφέ εἶδη διασκέδασης, καθόριζαν τὸ εἶδος τῆς πελατείας ποὺ θὰ σύχναζε σ' αὐτά, καὶ προσδιόριζαν τὴν κοινωνικὴ του ταυτότητα. Συνακόλουθα τὰ καφενεῖα ἀναδείχθηκαν σὲ ζωντανὰ κύτταρα τῆς ιδιωτικῆς καὶ δημόσιας ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, νευραλγικὰ κέντρα πληροφόρησης, ζυμώσεων καὶ διασκέδασης-φυγῆς. Σὲ χωριστὰ καφενεῖα σύχναζαν κατὰ πλειοψηφία οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι ἀνώτεροι ἀξιοματικοί, οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι ἀπλοὶ στρατιῶτες, οἱ αὐτόχθονες καὶ ἐτερόχθονες ἀργόσχολοι⁴⁴, οἱ πρόσφυγες ποὺ κατέφυγαν στὸ Ναύπλιο, καὶ γενικὰ ὅλοι ὅσοι ζητοῦσαν «στέκι» γιὰ νὰ σκοτώνουν τὴν ὥρα τους. «Αἶ καὶ τί νὰ κάμω;» μονολογεῖ ὁ ἥρωας τῆς κωμωδίας τοῦ Ραγκαβῆ. «Μὴ γὰρ ἔχω γυναῖκα; Παιδιὰ δὲν ἔχω, σκυλιὰ δὲν ἔχω. Κάπου λιγούλακι εἰς τὸ καφενεῖο, μὲ καὶ περάσουν μερικαῖς κακαῖς ὥραις. Κἄτι τὸ μπιλιάρδον, ἴλιγαις κουβένταις, μὲ τὴν πρέφαν καὶ τὴν Φήμεν, κατρακυλᾷ ἡ ἡμέρα, καὶ τὸ βράδυ τὴν δραχμὴν καὶ εἰς τὸ θέατρον»⁴⁵. Ἡ παραμονὴ λοιπὸν ἐτερόκλητου πλήθους σ' ἓνα συγκεκριμένο χῶρο δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συντηρηθεῖ μόνο μὲ καφέ καὶ συζήτηση. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ στὸ «εἶδος» τῶν θαμνῶνων (στρατιῶτες καὶ ἀργόσχολοι στὴν πλειο-

42. Τὸ 1821 ὁ Maxime Raybaud (πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *δ.π.*, τ. Α', σ. 448) διανυκτέρευσε «στὸ μαρμπέρικο ποὺ ἦταν μαζί καὶ καφενεῖο, ὅπως συνηθιζόταν σὲ ὅλα τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου». Ἀντίστοιχες μὲ αὐτὴν πληροφορίες περιέχονται στὸ ἔργο τοῦ H. Mangeart, *Souvenirs de Morée recueillis pendant le séjours des Français dans le Péloponnèse*, Παρίσι 1830, μετάφρ. Γ. Τσουκαλᾶ, στή σειρά Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21, ἐπιμ. Ἑμμ. Πρωτοψάλτης, σ. 59-61, 79, 172 καὶ 174.

43. Ὁ γερμανὸς ἐθελοντῆς G. M. Schrebian (πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *δ.π.*, τ. Β', σ. 195), ἀναφέρεται στὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν ξένων, στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ Μιχ. Λαμπρινίδης, *δ.π.*, σ. 464. Γιὰ τοὺς ἐτερόχθονες καφεπῶλες, βλ. J. Mangeart, *δ.π.*, σ. 172-174 καὶ γιὰ ἐπόνυμους αὐτόχθονες, βλ. στίς σημ. 57 καὶ 59.

44. Στὴν Τρίπολη τὸ 1822, «οἱ εὐρωπαϊοὶ ἐθελοντῆς σύχναζαν στὸ καφενεῖο τῶν Φράγκων μαζί μὲ Ἕλληνες ντυμένους εὐρωπαϊκὰ καὶ πολλὰ μέλη τῆς Γερουσίας» (Karl Huber, στὸν Κυρ. Σιμόπουλο, *δ.π.*, τ. Β', σ. 290). Τὸ 1828-1829 στὴν Πάτρα, στὸ «Πράσινο Καφενεῖο», «στρατιῶτες καὶ ναῦτες· Γάλλοι, Ἄγγλοι, Ἴταλοὶ καὶ Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἦταν ἀνακατεμένοι», ἐνῶ στὸ «Ζακυνθινὸ Καφενεῖο», «σύχναζαν ἀξιοματικοὶ καὶ ὑπάλληλοι» (J. Mangeart, *δ.π.*, σ. 78 καὶ 172-174).

45. Ἄλ. Ρίζος Ραγκαβῆς, *Ὁ γάμος ἀνευ νύμφης*, *δ.π.*, σ. 4.

ψηφία τους) πρέπει να αποδοθεί ή εξάπλωση της χαρτοπαιξίας, τού μπιλιάρδου και άλλων τυχερών παιχνιδιών⁴⁶.

Οι αντίδρασεις που προκάλεσε ή εμφάνισή τους ήταν ποικίλες. 'Ορισμένοι από τους ξένους τα χαιρέτισαν ευνοϊκά. 'Ο Waddington γράφει: «ό ζωηρός και εϋθυμος ούτος λαός ίδρυσε πρὸς ἴδιον αὐτοῦ ἐκπολιτισμὸν ἐξαίρετον καφενεῖον μετὰ σφαιριστηρίου»⁴⁷. 'Επίσης ὁ J. Mangcart, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα τὸ 1828 ἀναφέρει ὅτι «ἄνοιξε καινούργιο καφενεῖο πλουτισμένο μὲ μπιλιάρδο. Δὲν χρειάζεται νὰ πῶ ὅτι δὲν ἄργησε νὰ γίνῃ τῆς μόδας καὶ οἱ στρατιῶτες μας εὔρισκαν ἐκεῖ μέσα τὸν πολύτιμο τρόπο νὰ σκοτώνουν τὴν ὥρα τους καὶ νὰ διασκεδάζουν τὶς στενοχώριες τους. Τὸ τεράστιο βῆμα πού ἔκαναν ξαφνικὰ οἱ Ἕλληνες πρὸς τὸν πολιτισμὸ, μᾶς ἔδινε τὴν ἐλπίδα ὅτι σύντομα θὰ εἴχαμε καὶ ἄλλες διασκεδάσεις»⁴⁸. 'Αντίθετη ἄποψη ἐκφράζει ἓνας ἀνώνυμος Ἴταλὸς σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ψύλλα, χρονολογημένη 20 Μαρτίου 1826, μὲ ἀφορμὴ δημοσίευμα τῆς «'Εφημερίδος τῆς Ζακύνθου» ὅπου ἀναφερόταν ὅτι «ἡ Διοίκησις ἔκαμε 24 καφεπωλεῖα καὶ βιλιάρδα εἰς τὸ Ναύπλιον, καὶ ὅτι οἱ ἐπιστάται τούτων εἶναι Ἴταλοί». Αὐτὸς ὄχι μόνον ἀντικρούει τὴν κατηγορία ἀλλὰ διαμαρτύρεται καὶ προτείνει «νὰ παρθοῦν κάποια μέτρα, εἰς τὸ νὰ ἐμποδισθῇ πρῶϊμα ἢ προχώρησις τοιούτων ἐργαστηρίων τῆς ἀργίας καὶ διαφθορᾶς τῶν πολιτῶν»⁴⁹.

Τὰ φαινόμενα αὐτὰ «τοῦ ἐκπολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων» προκαλοῦν τὴν ἀνησυχία καὶ τὴν ἀγανάκτηση τοῦ ἀνώνυμου ἀρθρογράφου τῆς «'Ηοῦς»: «θέλει δακρύσει» κανεὶς «ὀπόταν ἰδῇ μίαν ἀξιδόλογον νεολαίαν, εἰς τὴν ὅποιαν ἔχει μείνη ἢ ὑπεράσπισις τῆς πατρίδος, καὶ ἡ διατήρησις τῆς ἐλευθερίας μας νὰ κυλῖεται εἰς τὰ καφενεῖα ράθυμος καὶ ἀμέριμος»· στὴ συνέχεια καυτηριάζει τὴν χαρτοπαιξία διότι «ἄνθρωποι ἄποροι καὶ ὡς χθὲς δυστυχέστατοι, χάνουν ποσότητας μεγάλας χρημάτων»⁵⁰. Τὴν πολιτισμικὴ προσφορά τῶν καφενεῶν τοῦ τύπου πού προαναφέραμε δὲν τὴν διαφοροποιεῖ οὐσιαστικὰ ἡ διοργάνωση χορῶν, οἱ θεατρικὲς παραστάσεις καὶ τὸ μελόδραμα, ἐφόσον ἡ ἀπουσία ὀργανωμένης κοινωνικῆς ζωῆς (μὲ λέσχες, μορφωτικὲς ἐταιρεῖες, θέατρα καὶ φιλολογικὰ Σπουδαστήρια) προδιέγραφε τὴν συχνό-

46. Βλ. Wil Black, *δ.π.*, σ. 143· J. Mangcart, *δ.π.*, σ. 79, 174· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *δ.π.*, τ. Γ', σ. 381, 419.

47. G. Waddington, *δ.π.*, σ. 131· πβ. Μιχ. Λαμπρινίδης, *δ.π.*, σ. 464.

48. J. Mangcart, *δ.π.*, σ. 79.

49. 'Αναδημοσιεύεται ἀπὸ τὴν Αἰκ. Κουμαριανοῦ, 'Ο Τύπος στὸν Ἀγῶνα, *δ.π.*, τ. Α', σ. 275.

50. 'Ηώς, ἀρ. 2, 15 Φεβρουαρίου 1830, σ. 6-7 καὶ ἀρ. 3, 1 Μαρτίου 1830, σ. 4.

τητα, κυρίως όμως την ποιότητα των έκδηλώσεων αυτού του τύπου⁵¹. Κυρίαρχος παραμένει ο πολιτικός ρόλος του καφενείου, γι' αυτό ο περιορισμός των ορίων της Ελλάδος, με το πρωτόκολλο του Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1830, είχε ως συνέπεια το «Καφενείο των τριών Δυνάμεων» (Les trois Puissances), να μετονομασθεί σε «Καφενείο των τριών άρχωνών» (les trois potences)⁵².

Είναι φυσικό ή άπραξία της άργόσχολης πλειοψηφίας στο άσταθες και νεφελώδες κλίμα του Ναυπλίου να εκφράζεται και με την άμηχανη άπορία: «Τι νέα; το πάν έσεται νέον εις το έξής· μια νέα γενεά διαδέχεται την παλαιάν· ένας νέος κόσμος πραγμάτων, ιδεών, συνθηθειών, ένδυμάτων, έρχεται σιωπηλώς και σιωπηλώς επικάθηται εις τὰ έρειπια του παλαιού»⁵³. Το πολύσημο έρώτημα με τις άπειρες δυνατές άπαντήσεις πλανιέται καθημερινά στα σοκάκια του Ναυπλίου και στα καφενεία, όπου κινούνται δύο κατηγορίες πολιτών· αυτοί που ρωτούν και αυτοί που ξέρουν: «ήτον έσπέρα και έπεριπάτουν υπό τον πλάτανον διαλεγόμενος», γράφει ο Θ. Φαρμακίδης στον Κ. Άσώπιο μόλις έλαβε το γράμμα του από την Κέρκυρα· «Είδα την έπιγραφήν· έγνώρισα την χείρα του φίλου μου, και θέλω να τρέξω εις την οικίαν μου να τ' αναγνώσω· άλλα μ' άφιναν οί περιεργοί Έλληνες; ύπήγα λοιπόν εις τον πλησίον καφενέν, να το αναγνώσω, και να τοίς είπω. Το έκαμα. Αυτό μόνο σε γράφουν; έρώτησαν έπειτα· άμμ' περι Κόχραν τίποτε; δχι! άμμ' τι διάβολο, ή Κέρκυρα είναι κοντά εις την Μεσσήνην και να μη ξεύρουν τίποτε;»⁵⁴. Στα καφενεία λοιπόν, που προσφέρονται για κάθε είδους συζήτηση, «πόση μεταλλαγή... ο ναργιλές και

51. Το επίπεδο της πολιτισμικής ζωής του Ναυπλίου άποκαλύπτεται έάν συγκριθεί με εκείνο της Κέρκυρας, που μπορεί να άποτελέσει μέτρο σύγκρισης, γιατί ήταν το άκμαίότερο πολιτισμικό κέντρο πριν από την ίδρυση του έλληνικού κράτους, και διότι πολλοί έπτανήσιοι λόγιοι και άπλοι πολίτες είχαν εγκατασταθεί στο Ναύπλιο. Κύτταρα της πολιτισμικής ζωής της Κέρκυρας, στα τέλη του 18ου και στις άρχές του 19ου, εκτός από τις 4 λέσχες ήταν ή Δημόσια Βιβλιοθήκη (1798), ή «Έταιρεία των Φίλων» (1802), ή 'Ιονική Έταιρεία (1808), και ή 'Ιόνιος Άκαδημία (1823). Θα πρέπει έπίσης να αναφερθεί και ή θεατρική της ζωή. Στο Ναύπλιο έξακολουθει να λειτουργεί ή «Φιλανθρωπική Έταιρεία» που συστήθηκε στα χρόνια του Άγώνα (Στεφ. Παπαγεωργίου, «Το άρχείο Σισίνη», Δ.Ι.Ε.Ε., τ. ΚΓ', 1980, 296, σημ. 1). Η δραστηριότητά της δέν έχει ακόμα μελετηθεί.

52. Βλ. Karl Mendelssohn Bartholdy, *Ίστορία της Ελλάδος από της έν έτει 1453 άλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ήμās χρόνων*, μετάφρ. Άγγελου Βλάχου, τ. Β', Άθήνα 1876, σ. 252.

53. Έφ. *Ήλιος*, άρ. 38, 17 Νοεμβρίου 1833, σ. 151-2: «Έπιστολή περι Ναυπλίου ενός παρατηρητού» στη στήλη «Ήθική πολιτική».

54. Αϊκ. Κουμαριανού, Θ. Φαρμακίδης - Κ. Άσώπιος *Άλληλογραφία*, δ.π., σ. 129.

ή πίπα έμειναν, αλλά τὸ ὄπιον διεδέχθη ἐφημερίδων ἀνάγνωσις»⁵⁵. Ὁ Δημ. Βυζάντιος στὴν «Βαβυλωνία» ἀπεικονίζει πολὺ παραστατικὰ τὴν ἀκόλουθη σκηνή, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν καθημερινή. Ὁ ἄνθρωπος Πελοποννήσιος παίνοντας στὴ λοκάντα ρωτᾷ τὸν Ἀνατολίτη: «Πελ. Ἔχεται τὴν Ἐφημερίς; Ἀνατ. Φημερίδα τέλει; Πελ. Ναίσκε, τὴν Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάς. Ἀνατ. Κύτταξ' ἐκεῖ πέρα, τραπέζι ἄπάνου, κάτι χαρτιά εἶναι, σακὶν νὰ μὴν εἶναι ἐφημερίδα; Πελ. Μάλιστα. (Λαμβάνων ἀπὸ μίαν τράπεζαν τὴν ἐφημερίδα, ἀναγιγνώσκει καθ' ἑαυτὸν). Ἀνατ. Ἐἶ, ὕστερα; ἐσὺ μονάχου ντιαβάζεις, μονάχο σου ἀκοῦς· ντὲ λές κι ἐμένα κανένα χαβαντήσι γράφει ἐφημερίδα;»⁵⁶.

Ἄν λοιπὸν ὁ ρόλος τῆς ἐφημερίδας στὰ καφενεῖα εἶναι τόσο σημαντικός, δὲν εἶναι καθόλου περίεργο τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1828 στὸ Ναύπλιο διατηρεῖ καφενεῖο, «ἄντικρυ τοῦ συντριβανίου», ὁ ἀγωνιστὴς-ἐφημεριδογράφος Ἐμμ. Ἀντωνιάδης⁵⁷. Ὁ ἴδιος τὴν περίοδο 1828-1833, ἰδρύει τυπογραφεῖο ὅπου ἐκδίδει βιβλία, τὸ περιοδικὸ «Ἡὼς» καὶ τὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνα». Ὁ «Ἡλιος» τὸ 1833, σχολιάζοντας τὸν Ἀντωνιάδη καὶ τὴν «Ἀθηνα» σὲ συνάρτηση μὲ τὰ καφενεῖα, γράφει:

«Ἐνα πῆδημα κ' ἐπάνου
Ἐτινάθηκα στὸ πρῶτο Καφενεῖο τοῦ Πλατάνου
Ἐκεῖ δύο φουστανέλαις τὸ ποτήρι κοῦτρα κοῦτρα
Γλῶσσα ὁ καθεὶς παπούτσι, ὁ καθεὶς στραβὰ τὸ φέσι,
Καὶ ὁ Κυρ' Ἀντωνιάδης μὲ τὴν Ἀθηνα στὴν μέση»⁵⁸.

Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ὁ ἀριθμητικὸς προσδιορισμὸς «πρῶτο καφενεῖο» σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα στὴν ἴδια πλατεῖα ἢ ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἦταν τὸ σημαντικότερο. Ἐπίσης ἀπὸ ἔλλειψη στοιχείων δὲν ξέρουμε ἐὰν ἡ ἐπώνυμη ἀναφορὰ σημαίνει ὅτι ὁ Ἀντωνιά-

55. ἐφ. Ἡλιος, ἀρ. 38, 17 Νοεμβρίου 1833, σ. 151-152: «Ἐπιστολὴ περὶ Ναυπλίου ἐνὸς παρατηρητοῦ» (στὴ στήλη «Ἡθικὴ Πολιτικὴ»).

56. Βαβυλωνία, ὅ.π., σ. 7, (πράξη Α', σκηνὴ Β').

57. Ἀπὸ τὴν Αἴγινα ὅπου βρίσκεται, ὁ Ἐμμ. Ἀντωνιάδης στέλνει στὶς 23 Μαρτίου 1828, μὲ τὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν νέο Διοικητὴ Ναυπλίου καὶ ζητᾷ τὴν ὑποστήριξη τοῦ αἰτήματός του «νὰ ἀνοίξη τὴν θύραν ἀπὸ τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ καφενεῖου» του. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ φαίνεται ὅτι τὸ καφενεῖο βρισκόταν «ἄντικρυ τοῦ Συντριβανίου αὐλιζόμενον ἀπὸ περίβολον ἔθνικοῦ οἰκήματος ἢ τουλάχιστον διαφιλονεικουμένου ἀκόμη ὡς τοιοῦτου»· ἡ θύρα αὐτὴ ἀνοίξε τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀγόρασε τὸ κατάστημα: οἱ γείτονές του ὁμως «ὠφελούμενοι... ἀπὸ τὴν ἀπουσίαν μου μὲ τὴν ἐκλείσαν καὶ ἐγὼ πάλιν διὰ τῆς τοπικῆς ἀρχῆς ἀνοίξα». Ἀπὸ τὴν ἀναδρομὴ ποὺ κάνει ὁ Ἀντωνιάδης προκύπτει ὅτι ἡ ἀγορὰ τοῦ καφενεῖου ὑπῆρξε προγενέστερη τοῦ 1828. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ (Γ.Α.Κ., Ἔκτακτοι ἐπίτροποι καὶ προσωρινοὶ διοικηταί, φακ. Ι, 1828) μοῦ τὸ ὑπόδειξε ἡ Δ. Θεμελῆ-Κατηφόρη τὴν ὅποια καὶ εὐχαριστᾷ.

58. ἐφ. Ἡλιος, ἀρ. 1, 23 Ἰουνίου 1833, σ. 1-2.

δης διατηρεί το 1833 το καφενείο του στο Ναύπλιο διευρύνοντας την πολιτική του έπιρροή και προσφέροντας την δωρεάν ανάγνωση της έφημερίδας του στους θαμῶνες ή έπισημαίνεται ο ρόλος της «'Αθηναῖς» στην πολιτική ζύμωση που συντελείται στο χάρο του καφενείου. 'Ακόμη δέν γνωρίζουμε το χρονικό διάστημα λειτουργίας του καφενείου του 'Εμμ. 'Αντωνιάδη. Κατά την περίοδο 1828-1833 ιδιοκτήτης καφενείου είναι και ο αγωνιστής Γενναῖος Κολοκοτρώνης, ο οποίος είχε αναθέσει τη λειτουργία του σέ άλλον, όπως προκύπτει από τόν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν της φιλοκαποδιστριακής έφημερίδας, ο «'Ελληνικός Καθρέπτης» (1832-1833)⁵⁹. 'Η ανάθεση της λειτουργίας του καφενείου σέ άλλον, οφείλεται προφανῶς στην έντονη πολιτική και στρατιωτική δραστηριότητα του Γενναίου, που τόν κρατούσε σέ διαρκή μετακίνηση. Τόν πολιτικό ρόλο του καφενείου του έπιβεβαιώνει ή αντίδραση τῶν πολιτικῶν του αντιπάλων «συνταγματικῶν», που τό 1833, μετά την επικράτησή τους, «του έπούλησαν τό καφενεῖον όπου είχε άγωρασμένο προχρόνων»⁶⁰, έπισφραγίζοντας την πολιτική του ήττα και εξασφαλίζοντας τη φήμισή του. Για τό καφενείο του Γενναίου δέν ξέρουμε ούτε τό χρόνο άγοράς του, ούτε την τοποθεσία του.

Τό καφενείο, καλύπτοντας τις ανάγκες πληροφόρησης της πελατείας του, λειτουργούσε και σαν άρχέτυπη μορφή 'Αναγνωστηρίου 'Εφημερίδων, αλλά με διαφορετικό στόχο και όρους από αυτούς του Φιλολογικού Σπουδαστηρίου που σύστησε στο Ναύπλιο, τό 1831, ο Α. Παπαδόπουλος-Βρετός⁶¹. 'Η πρόσφατη πείρα του αναφορικά με τόν τρόπο λειτουργίας και τό ρόλο τέτοιων «καταστημάτων» θά πρέπει νά αποτέλεσε κίνητρο και έγγύηση για την έπιτυχία του. 'Ο Βρε-

59. 'Ο κατάλογος τῶν συνδρομητῶν της έφημερίδας 'Ελληνικός Καθρέπτης βρίσκεται στα Γ.Α.Κ. ('Αρχειο Α. Παπαδόπουλου -Βρετού, άρ. 21B) και δημοσιεύεται *έδῶ*, στο παράρτημα. 'Ο «Διευθυντής του Καφενέ του Γενναίου» φέρεται ως άγοραστής ενός τόμου, ενώ ο Γενναῖος Κολοκοτρώνης άγοράζει πέντε.

60. 'Επιστολή ανώνυμου από τό Ναύπλιο, με ήμερομηνία 15 'Ιουλίου 1833, προς τόν Αύγουστινο Καποδίστρια· βλ. 'Αλ. Μπουτζουβή-Μπανιά, «Τό καποδιστριακό κόμμα, 1832-1833· από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη», π. *Μνήμων*, τ. Η', 1980, σ. 114.

61. 'Εγγραφο του Α. Παπαδόπουλου-Βρετού, με ήμερομηνία 26 'Απριλίου 1831, προς τόν Ι. Καποδίστρια, στο όποιο επισυνάπτεται τό «Πρόγραμμα περί συστάσεως Φιλολογικού Σπουδαστηρίου» (Γ.Α.Κ., 'Υπουργείο Θρησκείας, φακ. 38B, Σχολικά). Την ύπόδειξη αυτού του «Προγράμματος» που αποτέλεσε τό κίνητρο της έρευνάς μου αυτής, οφείλω στην Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, την όποία ευχαριστώ και γι' αυτό. Στο έξής θά αναφέρεται ως «Πρόγραμμα» και δημοσιεύεται *έδῶ* στο παράρτημα. Τό «Πρόγραμμα» κυκλοφόρησε και με έντυπη μορφή· πβ. Γκίνης-Μέξας, τ. Α', άρ. 2113.

τὸς εἶχε πάει τὸ 1824, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ κόμη Guilford, στὴν Κέρκυρα, ὅπου τὸν ἐπόμενο χρόνο διορίστηκε διευθυντὴς στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας· στὰ μέσα τοῦ 1831, ἔρχεται στὴν Ἑλλάδα⁶². Γιατρὸς καὶ φιλόλογος, ὁ Βρετὸς, φθάνοντας στὸ Ναύπλιο, ἀποφάσισε νὰ ἀξιοποιήσει καὶ τὶς δύο τοῦ ιδιότητες. Τὴν ἐπιλογή του αὐτὴ ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος: «ταυτοχρόνως δὲ ἐπαγγελομένης τὴν Ἰατρικὴν ἐνώμισα καλὸν ν' ἀποβῶ ὠφέλιμος εἰς τὴν μικρὰν τοῦ Ναυπλίου κοινότητα καὶ ὡς φιλόλογος, διόπερ καὶ ἐσήστησα ἀναγνωστήριον ἐνῶ ἡ δυνατότης ν' ἀναγιγνώσκη τὰς κυριωτέρας τῶν πολιτικῶν ἐφημερίδας τῆς Εὐρώπης. Πρὸς δὲ τοῦτοις καὶ φιλογολικὰ τινὰ καὶ ἱστορικὰ τινα πονήματα ἑλληνιστί, γαλλιστί, Ἀγγλιστί καὶ Ἰταλιστί»⁶³.

Τοὺς ἴδιους λόγους ἐκθέτει καὶ στὸ «Πρόγραμμα περὶ συστάσεως ἐνὸς Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου εἰς Ναύπλιον» προσθέτοντας ὅτι τὸ Σπουδαστήριον, «ἐκτὸς ὅπου γίνεται μέσον ταχείας διαδόσεως τῶν φώτων εἰς τοὺς πολίτας, καὶ πολιτισμὸς αὐτῆς, καὶ ἔλκυει τοὺς Περιηγητὰς νὰ μείνωσι μ' εὐχαρίστησιν εἰς αὐτὴν περισσότερον καιρὸν». Τὸ «Πρόγραμμα» αὐτὸ τὸ κοινοποιεῖ στίς 7 Μαΐου στὸν Ι. Καποδίστρια, καὶ ζητᾷ τὴν συμπαράστασίν του ἐπισημαίνοντας ὅτι «ἐπειδὴ εἶναι πράγμα νέον διὰ τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα, ἔχει χρεῖαν τῆς ἐμφυσώσεως καὶ τῆς προστασίας τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως, ἡ ὁποία εἶμαι βέβαιος ὅτι δέχεται πάντοτε μ' εὐχαρίστησιν κάθε πρόβλημα ὅπου συντρέχει εἰς τὸν ἐξευγενισμόν καὶ τὸ συμφέρον τῆς ἀναγεννημένης Ἑλλάδος»⁶⁴. Στίς 11 Μαΐου τοῦ γνωστοποιεῖται ἡ ἀποδοχὴ τῆς προτάσεώς του γιὰ σύστασιν Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου καὶ συγχρόνως, ὅτι ὁ Ι. Καποδίστριας «διὰ νὰ σᾶς ἐνθαρύνη εἰς τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ ἔργου γίνεται μέτοχος εἰς τοῦτο συνδρομῆς μετὰ ἄλλων φιλοκάλων πολιτῶν»⁶⁵. Τὸ παράδειγμα τοῦ Κυβερνήτη δὲν ἔμεινε χωρὶς συνέχεια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γράμμα ποῦ στέλνει ὁ Βρετὸς πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεία μὲ τὸ

62. Α. Παπαδόπουλος-Βρετὸς, *Βιογραφικὰ ἱστορικὰ ὑπομνήματα περὶ τοῦ κόμητος Φριδερίχου Γυίλφορντ*, Ἀθήνα 1846, σ. 61, παρ. α' καὶ σ. 213-214.

63. Ἱστορικὰ ὑπομνήματα περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι συμβάντων ἀπὸ τῆς Ἀφίξεως τοῦ Κυβερνήτου μέχρι ἐλευσεως τοῦ Βασιλέως Ὀθωνος συνταχθέντα ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδοπούλου-Βρετοῦ· προλεγόμενα, σ. 8. (Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, τμῆμα χειρογράφων, ἀρ. 1282. Διατηρῶ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο ὁ Βρετὸς «λόγῳ παθήσεων» τῶν ματιῶν του, ἀναγκάσθηκε νὰ ὑπαγορεύσει δ.π., σ. 35).

64. Α. Παπαδόπουλος-Βρετὸς, *Πρόγραμμα*, δ.π.

65. Ἐγγραφο ὑπ' ἀρ. 2221 τοῦ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματέως Ν. Χρυσόγελου, μὲ ἡμερομηνία 11 Μαΐου 1831, πρὸς τὸν Α. Παπαδόπουλο-Βρετό: Γ.Α.Κ., Ἀρχεῖο Α. Παπαδόπουλου-Βρετοῦ, ἀρ. 20.

όποιο ζητᾶ τὴν ὀφειλόμενη στὸ Σπουδαστήριον συνδρομὴ τῆς «Καλλιόπης»⁶⁶. Συγχρόνως γίνεται δεκτὸ τὸ αἴτημά του νὰ παραχωρηθεῖ τὸ γραφεῖο τῆς «Γενικῆς Ἐφημερίδος τῆς Ἑλλάδος» γιὰ τὴν ἐγγραφή τῶν συνδρομητῶν «ἕως νὰ συστηθεῖ τὸ Σπουδαστήριον»⁶⁷.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς στόχους τοῦ Σπουδαστηρίου ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἄρθρα του Προγράμματος ποὺ καθόριζαν τὸ κόστος τῆς συνδρομῆς, τὸ ὥραριο λειτουργίας καὶ τὸν τρόπο δανεισμοῦ τῶν βιβλίων. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὸ ὕψος τῆς συνδρομῆς ἔφθανε τοὺς 4 φοίνικες τὸ μήνα, τὸ Σπουδαστήριον λειτουργοῦσε τὶς καθημερινὲς 8-2 π.μ. καὶ 8-10 μ.μ., τὶς Κυριακὲς μόνο τὸ πρωί, καὶ στὶς θρησκευτικὲς γιορτὲς ἔμενε κλειστὸ. Ὡς πρὸς τὸν τρόπο δανεισμοῦ: οἱ συνδρομητὲς εἶχαν «τὸ προνόμιον νὰ φέρωσι εἰς τὰς οἰκίας των βιβλία τοῦ Σπουδαστηρίου, ἐξαιρουμένων τῶν γεωγραφικῶν πινάκων, τῶν φιλολογικῶν καὶ πολιτικῶν ἐφημερίδων» καὶ μπορούσαν νὰ δανεισθοῦν μὲ δύο ὄρους: καταβολὴ τῆς ἀξίας «τοῦ ζητουμένου βιβλίου ὡς ἐνέχυρον» καὶ ἐπιστροφή «ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν». Τακτικοὶ ἀναγνώστες λοιπὸν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ εἶναι κυρίως οἱ ξένοι καὶ οἱ ἀργόσχολοι, μὲ τὴν προϋπόθεση, βέβαια, ὅτι εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση νὰ πληρώνουν τὸ ποσὸ τῆς συνδρομῆς, ἐνῶ οἱ ὄροι δανεισμοῦ προδιέγραφαν τὸ εἶδος καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν συνδρομητῶν, καθορίζοντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ βιωσιμότητα τοῦ Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου.

Εὐνοϊκὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ ἀποτελοῦσε ἡ στάση τῆς Κυβερνήσεως, ἡ ὁποία δὲν περιορίστηκε στὴν ἠθικὴ συμπαράσταση, ἀλλὰ ἀνέλαβε καὶ τὸ οἰκονομικὸ βᾶρος διορίζοντας διευθυντὴ τὸν Βρετὸ καὶ ὑπάλληλο τὸν ὑπότροφο Χαρ. Ἀλεξάκη⁶⁸. Ἡ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ Κυβερνήτη ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴ μισθοδοσία δύο ὑπαλλήλων διαφοροποιεῖ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μετατρέποντας τὸ Σπουδαστήριον σὲ κρατικὸ κατάστημα, ἐνῶ παράλληλα ἀποκαλύπτει τὴν πρόθεση τοῦ Καποδίστρια νὰ ἐνισχύσει πολιτισμικὲς πρωτοβουλίες. Δὲν ἀποκλείεται νὰ προχώρησε καὶ στὴν παραχώρηση οἰκίματος γιὰ τὴ στέγαση τοῦ Σπουδαστηρίου. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ Σπουδαστήριον ἄνοιξε τὸ Μάιο τοῦ 1831, καὶ ἔκλεισε τὸν Νοέμβριον τοῦ ἴδιου χρόνου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἔγγραφο τῆς Διοι-

66. Ἐπιστολὴ Α. Παπαδόπουλου-Βρετοῦ, μὲ ἡμερομηνία 4 Νοεμβρίου 1831 πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεῖαν: Γ.Α.Κ., Ἄρχεῖο Α. Παπαδόπουλου-Βρετοῦ, ἀρ. 20.

67. Βλ. *Πρόγραμμα*, ὁ.π.

68. Μὲ τὰ ὑπ' ἀρ. 2725, 2727 καὶ 2728 ἔγγραφα (Γ.Α.Κ., Ὑπουργεῖο Θρησκείας, φακ. 45, Νοέμβριος 1831), ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἑλλάδος, ζητᾶ ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Ἐπιτροπὴ τὴν καταβολὴ τῶν μισθῶν τους, στοὺς Βρετὸ καὶ Χαρ. Ἀλεξάκη.

κητικής Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑλλάδος, με τὸ ὁποῖο ἢ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Ἐπιτροπῆ καλεῖται «νὰ διατάξῃ τὴν ἐξόφλησιν» τῶν μισθῶν τοῦ Βρετοῦ καὶ τοῦ Ἀλεξάκη, γὰρ τὶς ὑπηρεσίες τους «κατὰ τὸν παύσαντα μήνα Ὀκτώβριον»⁶⁹.

Στὴν ἀποτυχία τοῦ πρώτου Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου συνέβησαν διάφοροι παράγοντες πολιτικοί, πολιτισμικοί καὶ οἰκονομικοί. Ἀποφασιστικὲς ὑπῆρξαν οἱ ἐξελίξεις πού, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ι. Καποδίστρια (27 Σεπτ. 1831), διαμόρφωσαν τὸ πολιτικὸ κλίμα, στὰ πλαίσια τοῦ ὁποῖου θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν οἱ σχέσεις τοῦ Α. Παπαδόπουλου-Βρετοῦ με τὴν κυβερνητικὴ παράταξη. Γιατί, παρὰ τὴν ὁμολογία του ὅτι φθάνοντας τὸ 1831 στὴν Ἑλλάδα «ἤμην τότε πάντι ἄπειρος πολιτικῶν ραδιουργιῶν ἐξ αἰτίας τῆς ἀποκλειστικῆς πρὸς τὰς φιλολογικὰς μελέτας ἐπιδόσεώς μου, φυσικῶ δὲ τῷ λόγῳ ἔτι μᾶλλον ἄπειρος τῶν ραδιουργιῶν, ὅσα ἐναντίον τοῦ Κυβερνήτου ἐσκευροῦντο»⁷⁰, ἡ κομματοποίησή του θὰ πρέπει νὰ συντελέστηκε σὲ σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα. Τὸ 1832, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τοῦ Ναυπλίου, οἱ καποδιστριακοὶ καίνε τὰ βιβλία τοῦ Ἐκκατοῦ καὶ τὸν ἀναθεματίζουν. Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος σχολιάζει τὸ γεγονός με τὸ καυστικὸ δίστιχο:

«Κρίμα Παπαδόπωλέ μου, ἢ φωτιά σου ἢ μεγάλη
 ὄπου καὶ τὸν Κοραῆ σου νὰ ψηθεῖ τὸν ἔχει βάλει»,

ἀποδίδοντας στὸν Βρετὸ πρωταγωνιστικὸ ρόλο⁷¹. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρεῖται περίεργο ὅτι τὴν ἀποτυχία τοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ ἀποδίδει στοὺς ἀντιπολιτευόμενους πού τὸν θεωροῦσαν «κυβερνητικὸ» καὶ πολιτικὸ τους ἐχθρό⁷², γεγονός πού τὸν ἀναγκάζει νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι «τὸ πρωτοφανὲς ὅμως ἐν Ἑλλάδι, τοῦτο κατὰστημα δὲν εὐδοκίμησεν ἔνεκα τῆς (...ορκικῆς) συκοφαντίας τῶν ἀντιπολιτευομένων τοῦ Κυβερνήτου διαδοσάντων τὴν φήμην ὅτι ἦτο ἐκεῖνο τεχνούργημα τῆς μυστικῆς τοῦ κυβερνήτου ἀστυνομίας ἵνα μανθάνει παρ' ἐμοῦ τὰς πολιτικὰς εἰδέας τῶν συνδρομητῶν τοῦ ἀναγνωστηρίου»⁷³.

Ἔτσι, ἐνῶ φαίνεται νὰ παραγνωρίζει ἢ νὰ ὑποτιμᾷ τοὺς ἄλλους λόγους ἀποτυχίας τοῦ Σπουδαστηρίου, ὁ Βρετὸς συνεχίζει τὴν πολι-

69. Ἐγγραφο ὑπ' ἀρ. 2725, τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας, χρονολογημένο 10 Νοεμβρίου 1831, πρὸς τὴν Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἑλλάδος (Γ.Α.Κ., Ὑπουργεῖον Ἐκπαιδεύσεως, φακ. 45).

70. Α. Παπαδόπουλος-Βρετὸς, *Ἱστορικὰ ὑπομνήματα*, δ.π., σ. 7.

71. Ἐμμ. Φραγκίσκος, «Τὸ χρονικὸ καὶ τὰ παρακόλουθα τοῦ θανάτου τοῦ Ἀδαμ. Κοραῆ (1833)», στὸν τόμο *Σταθμοὶ πρὸς τὴ Νέα Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Ἀθήνα 1965, σ. 170.

72. Α. Παπαδόπουλος-Βρετὸς, *Ἱστορικὰ ὑπομνήματα*, δ.π., σ. 9 καὶ 11.

73. δ.π., σ. 8.

τική και φιλολογική του προσπάθεια με την έκδοση της εφημερίδας «Ἑλληνικός Καθρέπτης». Τότε, με άφορμή τη γνωστοποίηση τῶν κατὰ τόπους ἀντιπροσώπων τῆς εφημερίδας του, ἐπανέρχεται στὴν ἐπισήμανση τοῦ κλίματος τῆς πολιτικῆς δξύτητας, με τὴν δήλωσή του ὅτι «ἡ τήρησις μυστικῶν τῶν ὀνομάτων τῶν εἰς ἄλλας πόλεις ἀνταποκριτῶν αὐτῆς ἐγένετο διὰ λόγους ἀσφαλείας αὐτῶν ὡς ἀντιπολιτευομένων τὴν κυβέρνησιν»⁷⁴. Ἡ μεγιστοποίηση τοῦ ρόλου τῆς ἀντιπολίτευσης ἀπὸ τὸν Βρετὸ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ποὺ προαναφέρθηκαν, ὑποδηλώνει τὸ φόβο ποὺ συνόδευε τὶς ἐνέργειές του, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνει καὶ τὴν πολιτικὴ χροιά τῆς δράσης του. Τὸ Φιλολογικὸ Σπουδαστήριον, με τὶς εφημερίδες καὶ τὰ βιβλία ποὺ διέθετε, ἀποσκοποῦσε στὴν πολιτικὴ ἐνημέρωση καὶ τὴν πολιτισμικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν συνδρομητῶν του. Τὴν ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου διαδέχθηκε ἡ έκδοση εφημερίδας, πρᾶγμα ποὺ δικαίωσε τὴν ἀντίδραση τῶν ἀντιπάλων του ἀναφορικὰ με τοὺς πολιτικοὺς του στόχους.

Ἄλλὰ σὲ ποῖο κοινὸ ἀπευθυνόταν ὁ Βρετὸς; Ποιοὶ δηλαδὴ καὶ πόσοι ἦταν αὐτοὶ ποὺ ἤξεραν, ἤθελαν καὶ μποροῦσαν νὰ διαβάσουν τὰ βιβλία καὶ τὶς εφημερίδες τοῦ Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου, πληρώνοντας τὴ συνδρομὴ τους; Ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα θὰ μπορούσε νὰ δοθεῖ μόνο ἐὰν βρισκόντουσαν ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων καὶ τῶν εφημερίδων, ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν, τὸ βιβλίον καταγραφῆς τῶν ἀναγνωστῶν καὶ δανειστῶν, καθὼς καὶ τὸ εἶδος τῶν βιβλίων ποὺ αὐτοὶ διάβαζαν. Ἐὰν ληφθοῦν ὑπόψη, τὸ χαμηλὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο καὶ τὸ πολιτισμικὸ κλίμα τοῦ Ναυπλίου, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολλοί. Ἄρκετοὶ ἐξάλλου, ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τὸ συντηρήσουν, διέθεταν τὴν προσωπικὴ τους βιβλιοθήκη, εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀνταλλάσσουν τὰ βιβλία τους καὶ παράλληλα ἀντιμετώπιζαν οἰκονομικὰ προβλήματα. Ἐφόσον λοιπὸν ἡ δανειστικὴ βιβλιοθήκη δὲν θὰ μπορούσε νὰ στηριχθεῖ ἀποκλειστικὰ στοὺς «πρωτεύοντες», τὸ κύριον βάρος ἔφευτε στὶς εφημερίδες, ἡ συστηματικὴ παρακολούθηση τῶν ὀποίων ἀποτελοῦσε σοβαρὸ κίνητρο ἐγγραφῆς, στοὺς καταλόγους τῶν συνδρομητῶν, ὧν ἐκείνων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ πληρώνουν 4 φοίνικες τὸ μῆνα. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ποσοστὸν τῆς συνδρομῆς με τὴν πρόσθετη ἐπιβάρυνση τῆς ἀξίας τοῦ βιβλίου ποὺ θὰ δανειζόταν κάποιος, σὰν ἐγγύηση γιὰ τὴν κατ' οἶκον ἀνάγωση, ἀποτελοῦσε σοβαρὸ ἀντικίνητρο. Ἐὰν λοιπὸν στοὺς πολιτικοὺς καὶ πολιτισμικοὺς λό-

74. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ἐφημερίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ «Ἑλληνικός Καθρέπτης»*, Ἀθήνα 1972, σ. IV.

γους προσθέσουμε και τούς οικονομικούς, δλοκληρώνεται μιὰ δέσημ δυσκολιών στην οποία θά πρέπει νά αποδοθεί ή άρνητική ύποδοχή πού γνώρισε τὸ πρῶτο Φιλολογικὸ Σπουδαστήριον.

Ὡστόσο, και παρὰ τὴν προηγούμενη άρνητική έμπειρία, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1832, ὁ φιλέλληνας Φεράλδη άναγγέλλει «με εὐχαριστησίν του», άπό τις στήλες τῆς έφημερίδας τοῦ Βρετοῦ « Ἐλληνικὸς Καθρέπτης», «τὴν σύστασιν νέου Σπουδαστηρίου», δηλώνοντας ὅτι «τοιούτον κατάστημα έπιθυμεῖτο πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ Ναῦπλιον και διὰ τοῦτο ένεκρίθη γενικῶς άπό ὄλους»⁷⁵. Ἄξιζει νά σημειωθεί ὅτι ὁ Βρετός δέν σχολιάζει τὸ σημείο αὐτὸ τῆς προκήρυξης, πράγμα πού ύποδηλώνει πιθανῶς άδιαφορία ἢ ὅτι ή νέα προσπάθεια άποτελεῖ συνέχεια τῆς πρώτης με άλλο προσωπεῖο άν και τὰ δύο Σπουδαστήρια δέν εἶναι ὅμοια. Στην ιδρυτική άναγγελία τοῦ 1832 περιλαμβάνονται στοιχεῖα λειτουργίας τοῦ Σπουδαστηρίου, τὰ ὅποια τὸ διαφοροποιοῦν άπό αὐτὸ τοῦ Βρετοῦ, πού ἦταν συστηματικὸ και πλήρες κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα. Τὸ νέο Σπουδαστήριον διαφέρει στὸ σύστημα συνδρομῶν, πού εἶναι πιὸ έλαστικὸ και εὐνοεῖ τούς περαστικούς ξένους, με δυνατότητα τρίμηνης, μηνιαίας και δεκαπενθήμερης έγγραφῆς (δέν αναφέρεται τὸ καταβλητέο ποσὸ κατὰ περίπτωση). Για τὸν δανεισμὸ τῶν βιβλίων δέν χρειάζεται ή καταβολή κάποιου ποσοῦ σάν ενέχυρο, και δέν περιορίζεται ὁ χρόνος έπιστροφῆς τοῦ βιβλίου. Προσφέρει «έλληνικές και γαλλικές έφημερίδες, περιοδικὰ συγγράμματα έπιστημῶν, πολιτικῆς και φιλολογίας και μιὰ πολυάριθμο και έκλεκτὴ βιβλιοθήκη» ... «ὄθεν ἠμπορεῖ τις νά δανείζεται βιβλία εἰς τὴν οἰκίαν του» ἢ νά τὰ διαβάξει στὸ χῶρο τοῦ Σπουδαστηρίου, πού βρίσκεται «άντικρυ τῆς μικρᾶς Πύλης τῆς θαλάσσης», εξασφαλίζοντας έτσι υγιεινές συνθήκες στοὺς άναγνῶστες του⁷⁶. Ἡ διαβεβαίωση ὅτι «καθεὶς σπεύδει νά καταγραφεῖ εἰς τὸν αριθμὸν τῶν συνδρομητῶν του, και μόλις πρὸ τριῶν ἡμερῶν συστηθὲν ένώνει ἤδη τὴν έκλεκτοτέραν συναναστροφὴν τοῦ Ναυπλίου», άποτελεῖ μᾶλλον διαφημιστικὸ τέχνασμα για τὴν προσέλκυση συνδρομητῶν, τὴ στιγμή πού ή πληροφορία αὐτὴ ένσωματώνεται στην άναγγελία τῆς σύστασῆς του⁷⁷.

75. έφ. Ἐλληνικὸς Καθρέπτης, άρ. 6, 17 Ἰουνίου 1832, σ. 24.

76. Για τις άνθυγεινές συνθήκες τοῦ Ναυπλίου, βλ. έφ. Ἐλληνικὸς Καθρέπτης, άρ. 2, 20 Μαΐου 1832, σ. 8 και τὴν υπ' άρ. 3441 άναφορὰ τοῦ Διοικητοῦ Ναυπλίας με ἡμερομηνία 8 Νοεμβρίου 1832 πρὸς τὴν Κυβέρνηση (Γ.Α.Κ., κωτ. 18 συλλογῆς Βλαχογιάννη: πρωτόκολλο έξερχομένων τῆς Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας).

77. Τὴν ύπαρξη και άλλου «Ἐναγωγιστικοῦ καταστήματος» έπισημαίνει ή εἰδοποίηση πού δημοσίευσε ὁ Διευθυντῆς του Ι.Ν. Βλάχος, με ἡμερομηνία 30 Ὀκτωβρίου 1834. Σύμφωνα με αὐτὴν «παρακαλοῦνται οἱ κ. συνδρομηταὶ νά επιστρέψουν ὄσα βιβλία τοῦ καταστήματος ἔχουν δανεισθεῖ έπειδὴ τὸ κατάστημα μεταβαίνει εἰς Ἀθήνας»

Στὸ Ναύπλιο, τὴν περίοδο αὐτή, οἱ πρωτοβουλίες γιὰ ἴδρυση Ἀναγνωστηρίων καὶ Σπουδαστηρίων, δὲν βρίσκουν ἀνταπόκριση, ἐνῶ τὰ καφενεῖα ἀναδεικνύονται σὲ κέντρα τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς πολιτισμικῆς ζωῆς. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται σὲ διάφορους παράγοντες, πρωταρχικὸς ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι τὸ χαμηλὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν πολιτῶν. Ἡ ἀνάγκη ὑπέρβασης αὐτοῦ τοῦ προβλήματος συνειδητοποιήθηκε ἔγκαιρα, ἀντιμετωπίσθηκε μὲ προτάσεις καὶ σχέδια, ὅπως αὐτὸ τοῦ 1824, ποῦ συνέταξε ἐπιτροπὴ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν ἀνάλογα τῶν προθέσεών τους⁷⁸. Στὴν ἐκθεση τοῦ δασκάλου Ἀλέξανδρου Ἡσαΐα, μὲ ἡμερομηνία 25 Μαΐου 1831, ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν 27 μηνῶν, ποῦ ὑπῆρξε στὸ Ἀλληλοδιδασκτικὸ Σχολεῖο τοῦ Ναυπλίου, τὰ μαθήματα παρακολούθησαν 1104 «στρατιωτικοὶ καὶ παῖδες» ἀποφοίτησαν 745, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 161 «μετέβησαν εἰς ἀνώτερα σχολεῖα καὶ οἱ 189 εἰς διαφόρους τέχναις τῆς βιομηχανίας»⁷⁹. Τὸ ποσοστὸ αὐτῶν ποῦ προχώρησαν στὴν ἐπόμενη βαθμίδα τῆς Ἐκπαίδευσης εἶναι πολὺ χαμηλὸ. Ὑπῆρχαν βέβαια μαθητὲς ποῦ διδάσκονταν «τὴν προγονικὴν διάλεκτον καὶ ἄλλα χρήσιμα μαθήματα μὲ ἰδίαν πληρωμὴν»⁸⁰, ἀπὸ δασκά-

(ἐφ. *Ἐποχῆ*, ἔτ. Α', ἀρ. 11, 1 Νοεμβρίου 1834, σ. 14). Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μαρτυρία αὐτὴ δὲν βρῆκα στοιχεῖα γιὰ τὴ σύσταση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ Ἀναγνωστικοῦ αὐτοῦ καταστήματος. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ κλείσιμό του ἀναπλήρωσε «ὁ κ. Μουρούζης», ὁ ὁποῖος εἰδοποιεῖ τὸ κοινὸ ὅτι ἀνοίγει «λέσχην εἰς τὸ κατὰ τὴν πλατεῖαν τοῦ Λουδοβίκου πρῶν Ἀναγνωστηρίων» καὶ «ὑπόσχεται νὰ προμηθεύῃ ὅλας τὰς ἑλληνικὰς ἐφημερίδας, καὶ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς μετὰ τὴν αὔξησιν τῶν συνδρομητῶν του» (ἐφ. *Ἐποχῆ*, ἔτ. Α', ἀρ. 17, 22 Νοεμβρίου 1834, σ. 68). Ἡ ὑποτυπώδης αὐτὴ κίνηση ποῦ ἀρχίζει, ἀναστέλλεται μὲ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν Ἀθήνα.

78. Ἄπ. Δασκαλάκης, *δ.π.*, τ. Α', σ. 53-54, ἔγγρ. 20. Τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Ἡὼς*, (ἔτ. Α', ἀρ. 10, 30 Αὐγούστου 1830, σ. 11), εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ κατάσταση τοῦ Ναυπλίου: «Εἰς τὴν σήμερον σημαντικώτερον πόλιν τῆς Ἑλλάδος εἶδαμεν, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐν σχολεῖον, ἐνῶ εἰς ἄλλας κατωτέρας βλέπει τις ὄχι μόνον σχολεῖα ἀλλὰ καὶ τὴν πρώτην φροντίδα τῶν πολιτῶν ἀφιερωμένη εἰς αὐτά, ὡς τὸ μόνον μέσον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῶν». Τὸ 1832 ὁ Ἄλ. Ρίζος Ραγκαβῆς (*Ἀπομνημονεύματα*, *δ.π.*, σ. 346) ἀναφέρει ὅτι, ὅταν διορίστηκε «πρῶτος πάρεδρος ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως», φρόντισε γιὰ τὴ σύσταση ἑλληνικῶν σχολείων στὰ «κυριώτερα κέντρα τοῦ πληθυσμοῦ» ἀλλὰ ἐνῶ προτείνει τὴν ἴδρυση 26 σχολείων μόνον γιὰ τὰ 11 «εὐρέθη τὸ ἀπαιτούμενον προσωπικόν». Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Θ. Φαρμακίδης γράφει στὸν Κ. Ἀσώπιο (Αἰκ. Κουμαριανοῦ, *δ.π.*, σ. 167-168): «Περὶ σχολείων καὶ παιδείας δὲν ἔγινε ἀκόμη φροντίς διότι τὰ πάντα εὐρίσκονται ἄνω κάτω· θέλει γενῆ ὁμοῦ καὶ περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ἀντικειμένου φροντίς, καὶ φροντίς μεγίστη, καὶ ἐλπίζω μάλιστα τάχιστα».

79. Ἄπ. Δασκαλάκης, *δ.π.*, τ. Γ', σ. 1889-1891, ἔγγρ. 911.

80. Ἄπ. Δασκαλάκης, *δ.π.*, τ. Β', σ. 1141-1142, ἔγγρ. 535.

λους «κατ' οίκον» ή από κληρικούς: ο αριθμός τους δεν είναι γνωστός, αλλά δεν πρέπει να ήταν πολλοί.

Στή σύνοψη των αιτίων που καθόρισαν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και την ποιότητα της καθημερινής ζωής του Ναυπλίου, θα πρέπει να αναφερθούν, επίσης, ή πληθυσμική του σύσταση, τὸ πολιτισμικό του επίπεδο, τὸ παραγμένο πολιτικό κλίμα και τὸ χαμηλὸ βιοτικό επίπεδο.

Ἀλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I

Ὄνόματα τῶν Συνδρομητῶν τοῦ «Ἑλληνικοῦ Καθρέπτη»

	Μήνας	Σῶματα	Γρόσια	Παράδες
Ἡ Κυβέρνησις	-	20	-	-
Ὁ Ἀντιπρέσβης τῆς Ρωσσίας	ἔξ	5	300	-
Ὁ Γενικός Πρόξενος τῆς Ρωσσίας Βλασσόπουλος	»	1	60	30
Ὁ Πρόεδρος τῆς Διοικ. Ἐπιτ. Κουντουριώτης	δῶδεκα	1	160	»
Ὁ Συνταγματάρχης Καλλέργης	»	1	114	»
Οἱ Στρατηγοί: Ἀλμείδας	ἔξ	1	61	»
» Κολιόπουλος	»	1	60	»
» Κορβῆς	τρεῖς	1	30	20
Οἱ Κύριοι Γ. Σταύρος	ἔξ	1	60	»
» Μ. Ἰατρός	»	1	60	»
» Χ. Παπαδόπουλος	»	1	60	»
» Π. Δημητρακόπουλος	»	1	60	»
» Δ. Καμπάνης	»	1	60	»
» Γ. Ἀντωνόπουλος	»	1	60	»
» Κ. Ράδος	»	1	60	»
» Χρ. Γούζιας	»	1	60	»
» Ν. Ζαβιτζιάνος	»	1	60	»
» Κ. Βασιλάκης	»	1	60	»
» Μ. Ξένος	»	1	60	»
» Ρωσσόπουλος	»	1	57	»
» Κ. Μεταξᾶς	»	1	60	10
» Α. Ζαῖμης	»	1	60	»
» Ἐμμ. Βασιλιάδης	»	1	57	»
» Ἰω. Στρατηγόπουλος	τρεῖς	1	30	»
Ὁ Ἀντιναύαρχος Ῥῶσσος Ῥκόρδ	ἔξ	1	60	»
Ἐνδεκα ἀξιοματικοὶ τοῦ Ρωσικοῦ στόλου	»	11	660	»

Ὁ Πρόξενος τῆς Ρωσσίας Παπαγιόπουλος	»	1	57	»
Ὁ Διοικητὴς Παπαλεξόπουλος	»	1	60	»
Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Καφενέ τοῦ Γενναίου	»	1	60	»
Ὁ Κύριος Δ. Πολυχρονόπουλος	ἔξ	1	57	-
» Π. Στεφανίτζις	»	1	60	-
Ἐνας ἀξιωματικὸς τῆς Ἀγγλικῆς φρεγάδας	τρεῖς	1	30	-
Ὁ ἀντιπρέσβις τῆς Ἀγγλίας	ἔξ	2	120	-
Ὁ Γραμματεὺς τοῦ Κύριος Γρίφτ	»	1	60	-
Ὁ Πανιερότατος Σούτσος	»	1	60	-
Ὁ Κύριος Vidal εἰς Ναυαρίνον	»	1	60	-
» Λεβίδης	»	1	60	-
» Α. Γεωργαντάς, εἰς Λεβιadiάν	»	1	60	-
» χιλίαρχος Ρώσσοις Σκαλλῶν	»	1	60	-
» Πολίτικας	»	1	60	-
» Γενναῖος Κολοκοτρώνης (Καρτίνα)	»	5	300	-
» Π. Χριστόπουλος (Καλάβρυτα)	»	1	60	-
» Α. Χαραλάμπης (Βοστίτζα)	»	1	60	-
Ὁ Ἐπίσκοπος Αἰγίνης	»	1	57	-
Ὁ Στρατηγὸς Τζόκρις	»	1	57	-
Ὁ Κύριος Γεράσιμος Ζοχιός (Αἴγινα)	τρεῖς	1	30	-
» Φάραγγας	»	1	30	-
» Σ. Παχῶμος (Πέτζες)	»	1	30	-
Ὁ Στρατηγὸς Γενέκ (Ναυαρίνον)	»	1	30	-
Ὁ Κύριος Α. Ταρποχτζής	»	1	30	-
» Χηνόπουλος	ἔξ	1	58	-
Πρασάκις διὰ Habbe Πρόξενος Ρώσσοις εἰς Σύραν	»	1	60	-
» Α. Μεταξᾶς	»	1	60	-
» Μεγγέντης διὰ 5 συνδρομητὰς Σμύρνη	δώδεκα	5	1700	-
Οἱ Κύριοι Μίλτ. Παξιμάδης, Μιχ. Παξιμάδης, Ἴω. Σαγρέδος, Ἄθ. Ἀλιπράντες, Α. Λαμπρίδης, Ν. Χρυσόγελοσ, Γ. Μαυρογένης, Γ. Σακκιλίδης, Σταμ. καὶ Ἴω. [..]γκάδες ἢ Σχολή, Ἴω. Ζόη εἰς Τήνον, Μ. Δαμηράλης, Ἄ. Ἀναγνωστόπουλος.	τρεῖς	13	390	-
Ὁ Κύριος Δ' Ἀνδρῆ	ἔξ	1	60	
δεκατρεῖς Συνδρομηταὶ εἰς Κέρκυραν	τρεῖς	13	1390	
Τρεῖς » εἰς Ἁγίαν Μαύραν	ἔξ	3	1180	
Ὁ Κύριος Ῥάδος ἐκ δευτέρου	»	1	60	
» Τασσίκας ἀπὸ τὸν 7 ἀριθμὸν	τρεῖς	1	30	
» Ἰωάννης Καλέργης	ἔξ	1	70	
» Α. Χριστόπουλος	τρεῖς	1	30	
» Π. Δημητρακόπουλος ἐκ δευτέρου	ἔξ	1	57	
» Γεώργιος Ἀντονόπουλος ἐκ δευτέρου	»	1	57	
» Ἀντόνιος Ἀντονόπουλος	»	1	57	
» Δ. Καμπάνης ἐκ δευτέρου	»	1	57	
» Χριστούλης	»	1	57	

» 'Αποστόλις Χ'' 'Ιωάννου	»	1	57	
» Στρατής Ρούπας	»	1	57	
» Γ. Σταύρος εκ δευτέρου	»	1	57	
» 'Ιω. Στρατηγόπουλος	»	1	57	
» 'Ιω. Βλασσόπουλος εκ δευτέρου	»	1	57	
» Δ. Τζαμαδός	τρεις	2	114	
» Δ. Περροῦκας	εξ	1	57	
» Σωτ. Α. Χαράλαμης	»	1	57	
» Λαμπίκης Καρατζάς (Μιστρά)	»	1	70	
» 'Ιωάν. Κλάδος	τρεις	1	35	
» 'Ασημακόπουλος	»	1	30	20
» 'Ασ. Φωτίλας (Καλάβριτα)	εξ	1	60	
» Δ. Νικολόπουλος ()	»	1	60	
» Βαρών 'Ρούκμαν	»	3	210	
» 'Ιωάννης Καραπάουλος από τὸν 7 ἀριθμὸν	τρεις	1	35	
» Βασιλάκης εκ δευτέρου	εξ	1	60	
» Κόμης Α. Μεταξάς	ἐννέα	1	95	
» Σεραγιάννης	εξ	1	60	
'Ο Κύριος Σεγιοῦν	τρεις	1	30	30
Προσθήκη τῆς συνδρομῆς τοῦ Π. Χριστοπούλου	0	0	5	»
'Ο Συνταγματάρχης Καλέργης	εξ	2	120	»
» Ρόδιος	τρεις	1	38	
'Ο Πλοίαρχος τοῦ ἀγγλικοῦ Τρίκοτου	»	1	7703	20
νέος συνδρομητῆς τῆς δευτέρας τριμηνίας	»	1	35	
'Ο Πρήκιπς Βρέδε	εξ	1	70	
Οἱ δύο Στρατηγοὶ Γάλλοι: ὁ εἰς τοῦ Ράλλη	τρεις	2	62	
'Ο Κύριος Α. 'Αναγνοστόπουλος	»	1	35	
'Ο Κύριος Μαυρογένης καὶ ἄλλοι ὀκτὼ τῆς				
Τήνου οἵτινες ἐπλήρωσαν τὸν Κύριον 'Ράλλην	»	9	315	
'Ο Στρατηγὸς 'Ράγκος ὁμοίως	εξ	1	61	
'Ο Κύριος 'Αλέξανδρ.ῆς 'Υγγέσης ὁμοίως	»	1	57	
'Ο Κύριος 'Ι. 'Ορλάνδος διὰ τὴν δευτέραν τριμηνίαν	τρεις	1	36	
» Γ. Ράπτης	»	1	36	
» Π. Λαζαρίς	»	1	36	
» Α. 'Ανδροῦτζος	»	1	36	
» Ν. Αἰνιᾶν	εξ	1	68	
» Ν. Μαυρομάτην	τρεις	1	38	

Π

Τὸ Πρόγραμμα τοῦ Ἀναγνωστηρίου τοῦ Α. Παπαδόπουλου-Βρεττοῦ

Πρόγραμμα

περὶ συστάσεως ἑνὸς Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου εἰς Ναύπλιον

Ποῖος πεπαιδευμένος δὲν γνωρίζει πόσῃ ὠφέλειαν ἀπολαμβάνουν οἱ λόγοι ἐγκάτοικοι μιᾶς πόλεως ἀπὸ ἑνα Φιλολογικὸν Σπουδαστήριον; Τοιοῦτου εἴδους καταστήματα ὑπάρχουν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς πρωτευούσας πόλεις τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, καὶ εἰς αὐτὰς τὰς λαμπρὰς μητροπόλεις τῆς Γαλλίας, Ἀγγλίας, Γερμανίας καὶ Ἰταλίας, μ' ὄλον ὅτι εἰς αὐτὰς εὐρίσκονται τόσαι δημόσια καὶ μερικαὶ βιβλιοθήκαι. Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ σύστασις ἑνὸς Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου εἰς μίαν πόλιν, ἐκτὸς ὁποῦ γίνεται μέσον ταχείας διαδόσεως τῶν φώτων εἰς τοὺς πολίτας, καὶ πολιτισμὸς αὐτῆς, καὶ ἔλκυει τοὺς Περιηγητὰς νὰ μείνωσι μ' εὐχαρίστησιν εἰς αὐτὴν περισσότερον καιρὸν.

Διὰ τοῦτο ὁ Ἰατροδιδάσκαλος Α. Παπαδόπουλος-Βρετός, Λευκάδιος, ἐπιθυμῶν νὰ γίνῃ καὶ αὐτός, ὅσον ἤμπορεῖ, ὀφέλιμος, εἰς τοὺς ὁμογενεῖς του, προβάλλει εἰς ὄλους τοὺς φιλομούσους, τοὺς κατοικοῦντας ταύτην τὴν πόλιν, τὴν σύστασιν, διὰ συνδρομῆς, ἑνὸς Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου ὑπὸ τὰς ἐφεξῆς συμφωνίας:

- A. Ἡ τιμὴ τῆς συνδρομῆς θέλει εἶναι τεσσάρων Φοινίκων τὸν κάθε μῆνα, προπληρωτέον.
- B. Τὸ Σπουδαστήριον θέλει εἶναι ἀνοικτὸ εἰς ὅλας τὰς ἡμέρας τῆς Εὐδομάδος, τὸ πρωὶ ἕξ ὥρας καὶ τὸ ἑσπέρας δύο, ἤγουν ἀπὸ τῆς 8ης π.μ. ἕως τῆς 2ας μ.μ. καὶ ἀπὸ τῆς 8ης μ.μ. ἕως τῆς 10ης μ.μ.
Εἰς τὰς Κυριακὰς δὲ τὸ Σπουδαστήριον θέλει εἶναι ἀνοικτὸ μόνον τὸ πρωὶ καὶ σφαιλισμένο εἰς τὰς ἄλλας ἐπισήμεους ἑορτὰς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.
- Γ. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ Σπουδαστήριον εἶναι ἐλευθέρᾳ μόνον διὰ τοὺς συνδρομητὰς.
- Δ. Τὸ Σπουδαστήριον θέλει ἔχει μίαν ἀρκετὴν ποσότητα Ἑλληνικῶν, ἄπλο-ελληνικῶν, Γαλλικῶν, Ἀγγλικῶν καὶ Ἰταλικῶν βιβλίων τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς θέλει αὐξηθῆ ἡμέραν παρ' ἡμέραν διὰ τῆς ἀγορᾶς τῶν κατὰ καιρὸν νεοφανησομένων, ἐν τῇ φωτισμένῃ Εὐρώπῃ, συγγραμμάτων. Προσέτι τὸ Σπουδαστήριον θέλει ἔχει Φιλολογικὰς καὶ Πολιτικὰς Ἐφημερίδας, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς θέλει εἶναι ἀνάλογος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συνδρομητῶν.
- E. Οἱ συνδρομηταὶ θέλει χαίρουσι, τὸ προνόμιον νὰ φέρωσι εἰς τὰς οἰκίας των βιβλία τοῦ Σπουδαστηρίου, ἐξαιρουμένων τῶν γεωγραφικῶν πι-

νάκων, τῶν φιλολογικῶν καὶ πολιτικῶν ἐφημερίδων. Ἐκαστος συνδρομητῆς ὅμως χρεωστεῖ ν' ἀφήσῃ, εἰς τὸν φύλακα τοῦ Σπουδαστηρίου, τὴν ἀξίαν τοῦ ζητουμένου βιβλίου ὡς ἐνέχυρον τῆς ὀφειλομένης ἐπιστροφῆς, ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν, διὰ νὰ ὠφελεῖται ὁ καθεὶς τῶν συνδρομητῶν.

ΣΤ. Ὅποιος τῶν συνδρομητῶν χάσῃ, ἢ λερῶσῃ, ἢ ξεσχίσῃ ἕναν τόμον χρεωστεῖ νὰ πληρώσῃ ὅλο τὸ σύγγραμμα κατὰ τὴν σημειωμένην εἰς τὸν κατάλογον τιμὴν του.

Ζ. Οἱ συνδρομηταὶ θέλει εὔρουν πάντοτε εἰς τὰς τραπέζας τοῦ Σπουδαστηρίου μελάνι ἢ κονδύλια μόνον.

Αἱ συνδρομαὶ ἕως νὰ συστηθῇ τὸ Σπουδαστήριον γίνονται ἐν τῷ Γραφείῳ τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδος τῆς Ἑλλάδος λαμβάνων ὁ συνδρομητῆς τὴν ἀπόδειξιν τῆς πληρωμῆς διὰ τὴν ἐλευθέραν εἰσοδόν του.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 7 Μαΐου 1831